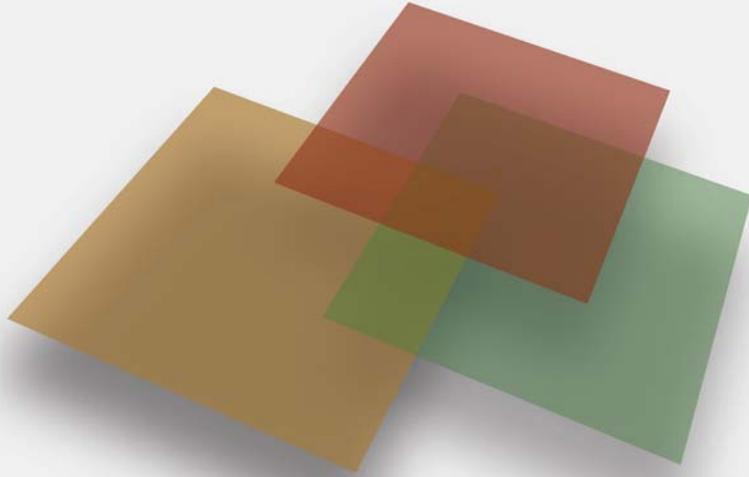

International
Labour
Organization

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका त्रिपक्षीय साभेदारहरूका लागि पुस्तिका

**आदिवासी तथा जनजाति सम्बन्धी महासन्धि, १९८९ (नं. १६९)
सम्बन्धी जानकारी**

आई. एल. ओ. महासन्धी नं. १६९
प्रवर्द्धन सम्बन्धी कार्यक्रम

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम मापदण्ड विभाग

**आदिवासी तथा जनजाति सम्बन्धी महासन्धि, १९८९
(नं. १६९) सम्बन्धी जानकारी**

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका त्रिपक्षीय साभेदारहरूका लागि
पुस्तिका

**आदिवासी तथा जनजाति सम्बन्धी महासन्धि, १९८९
(नं. १६९) सम्बन्धी जानकारी**

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका त्रिपक्षीय साभेदारहरूका लागि
पुस्तिका

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालय, जेनेभा

प्रतिलिपि अधिकार © अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन (२०१३)
पहिलो प्रकाशन सन् २०१३

विश्वब्यापी प्रतिलिपि अधिकार महासन्धिको प्रोटोकल २ अन्तर्गत अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनले प्रतिलिपी अधिकार सुरक्षित राख्दछ । तथापि, मुख्य प्रकाशनबाट केही अंशहरूको प्रतिलिपी यसको श्रोत उल्लेख गरेर अख्तियारी बिना पनि गर्न सकिन्छ ।

पुनः प्रकाशन वा अनुवादका लागि अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालयको निम्न ठेगानामा निवेदन दिनुपर्दछ ।
ILO Publications (Rights and Permissions), International Labour Office, CH-1211 Geneva 22, Switzerland, E-mail: pubdroit@ilo.org अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालयले यस्ता निवेदनहरूको स्वागत गर्दछ ।

पुनःप्रकाशनको अधिकार प्राप्त संस्थाहरूका पुस्तकालयहरू र प्रतिष्ठानहरूले यस प्रयोजनका लागि उनीहरूलाई प्रदान गरिएको अनुमति पत्र अनुसार प्रतिलिपी बनाउन सक्नेछन् । तपाईंको देशमा रहेका पुनःप्रकाशनको अधिकार प्राप्त संस्थाहरू पत्ता लगाउन वेब साईट: www.ifrro.org मा भ्रमण गर्नुहोस् ।

ISBN: 978-92-2-826242-1 (print)
ISBN: 978-92-2-826243-8 (web pdf)

संयुक्त राष्ट्र सघका प्रचलित अभ्यास अनुसारका अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालयका प्रकाशनहरूमा अपनाइएका मापहरूले तथा यसमा प्रकाशित सामग्रीहरूले कुनै पनि देशको कानूनी मान्यता त्यसको क्षेत्र वा त्यसका अधिनस्थ भूभागहरूको स्थिति वा त्यसका सीमाहरूलाई सीमित गर्ने सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालयको कुनै अभिव्यक्ति भएको कुरा बुझाउदैनन् ।

कुनै ब्यक्तिद्वारा लिखित रचनाहरू, अध्ययनहरू अथवा अन्य सामग्रीहरूमा निहित बिचार पूर्ण रूपमा लेखककै हुनेछ र प्रकाशनको अर्थ त्यसमा निहित बिचार प्रति अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालयको अनुमोदन भएको मानिने छैन ।

सन्दर्भ सामग्रीको रूपमा राखिएका कम्पनी वा ब्यवसायिक उत्पादन वा प्रक्रियाहरूको अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालयद्वारा अनुमोदित भएको वा सन्दर्भमा राख्न छुटेका कम्पनीको नाम वा ब्यवसायिक उत्पादन वा प्रक्रियाहरूले अनुमोदित नभएको भन्ने अर्थ लाग्ने छैन ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालयका प्रकाशनहरू र विद्युतीय उत्पादनहरू प्रमुख पुस्तक बिक्रि भण्डारहरूबाट वा विभिन्न देशका अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालयहरूबाट वा सिधै ILO Publications, International Labour Office, CH-1211 Geneva 22, Switzerland बाट प्राप्त गर्न सकिनेछ । नयाँ प्रकाशनहरूको क्याटलग वा सूचि माथिको ठेगानाबाट अथवा नामक e-mail ठेगानाबाट निशुल्क प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

हाम्रो वेब ठेगाना: www.ilo.org भ्रमण गर्नुहोस् ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालयद्वारा काठमाण्डौ, नेपालमा मुद्रित

विषयसूची

संक्षिप्त सूचि (List of Abbreviation)	छ
कृतज्ञता	भ
भूमिका	ट
खण्ड १	
अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि नं. १६९ को परिचय	१
अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि नं. १६९ भनेको के हो ?	१
को हुन् आदिवासी र जनजाति ?	२
के आदिवासी र जनजातिसँग 'विशेष' अधिकार छ ?	३
किन अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनले आदिवासीहरूप्रति सरोकार राख्छ ?	४
के आदिवासीहरूको श्रम-स्थिति अभै सरोकारको विषय हो ?	५
यो महासन्धिको वैधानिक हैसियत कस्तो छ ?	६
यो महासन्धि कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी कसको हो ?	७
यो महासन्धि कार्यान्वयनको सुपरिवेक्षण कसरी गरिन्छ ?	८
कामदार तथा रोजगारदाताका संस्थाहरूका भूमिका के-के हुन् ?	९
के अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको प्रक्रिया र सहयोगसम्म आदिवासीहरूको पहुँच छ ?	११
राष्ट्रिय विकासमा महासन्धि नं. १६९ का योगदान के-के हुन् ?	११
आदिवासीहरूसँग सान्दर्भिक अन्य अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्था	१२
खण्ड २	
परामर्श र सहभागिता	१३
परामर्श र सहभागिता किन महासन्धिको आधारशिला हो ?	१३
परामर्शबारे महासन्धिले के भन्छ ?	१४
	ड

आदिवासीहरूसँगको परामर्शमा किन विशेष ध्यान दिनुपर्छ ?	१६
परामर्श गर्ने दायित्व कसको हो ?	१६
कोसँग परामर्श गर्नुपर्दछ ?	१७
उपयुक्त प्रक्रियाहरू के हुन् ?	१८
मञ्जुरीका लागि के-के चाहिन्छ ?	१९
के परामर्शले द्वन्द्व रोक्न मद्दत गर्छ ?	२०
परामर्श सञ्चालन गर्न के कस्ता व्यवधान छन् ?	२०
सहभागिताबारे महासन्धि के भन्छ ?	२१
परामर्श र सहभागिताको अन्तर्सम्बन्ध के हो ?	२३
खण्ड ३	
भूमि र प्राकृतिक स्रोत	२५
आदिवासीहरूको भूमि अधिकारको क्षेत्र कस्तो छ ?	२५
के प्राकृतिक स्रोतमाथि आदिवासीहरूको अधिकार रहन्छ ?	२६
खण्ड ४	
निजी क्षेत्रका लागि निहित अर्थ	२९
निजी क्षेत्रका लागि महासन्धि नं. १६९ का निहित अर्थ के-के हुन् ?	२९
के आदिवासी अधिकारको सम्मान गर्नु कम्पनीहरूको सामान्य कर्तव्य हो ?	३०
परिशिष्ट क	
सूचनाका स्रोतहरू	३३
सामान्य सूचना	३३
महासन्धि नं. १६९ बारे मार्गदर्शन	३३
आदिवासीहरूको श्रम-स्थितिसम्बन्धी सामग्री	३४
परिशिष्ट ख	
अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको महासन्धि नं. १६९	३५

च

संक्षिप्त सूची (List of Abbreviations)

ACT/EMP	Bureau of Employers' Activities
ACTRAV	Bureau of Workers' Activities
CApp	Conference Committee on the Application of Standards
CEACR	Committee of Experts on the Application of Conventions and Recommendations
ILC	International Labour Conference
ILO	International Labour Organization
PRO169	Programme to Promote ILO Convention No. 169
UN	United Nations
UNDRIP	UN Declaration on the Rights of the Indigenous Peoples

— |

| —

ज

— |

| —

कृतज्ञता

यो पुस्तिका अन्तर्राष्ट्रिय श्रम मापदण्ड विभागकी निर्देशिका किलयोप्याट्रा डुम्बिया-हेनरीको निर्देशनमा ब्रिजिट फियरिडद्वारा तयार गरिएको हो । ब्रिजिट फियरिड अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि नं. १६९ (PRO 169) प्रवर्धन गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको कार्यक्रमकी पूर्वप्रमुख प्राविधिक सल्लाहकार हुन् । यस पुस्तिकाले अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका सुपरिवेक्षण निकायहरूका, विशेष गरी महासन्धि र सिफारिस क्रियान्वयनसम्बन्धी विज्ञहरूको समितिद्वारा (CEACR) का महासन्धि कार्यान्वयनसम्बन्धी टिप्पणी र विश्लेषणलाई गहिरोसँग आत्मसात् गरेको छ । त्यस्तै, यस पुस्तिका आदिवासी र जनजातिका सम्बन्धमा प्रकाशित अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका पूर्वप्रकाशनहरूबाट प्रेरित छ । साथै, यस पुस्तिका ली स्वेपस्टन र भिक्टर तोलेदोद्वारा हालै गरिएका अध्ययनबाट पनि उत्प्रेरित छ । अन्त्यमा, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम मापदण्ड विभाग, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि नं. १६९ प्रवर्धन कार्यक्रमका अधिकारीहरूका साथै अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनअन्तर्गतको कामदार तथा रोजगारदाताका क्रियाकलापसम्बन्धी ब्युरो (ACT/AMP र ACTRAV) का प्रतिनिधिद्वारा प्रदान गरिएका टिप्पणीमार्फत यसको पाठलाई सुधार गरी पूर्णता दिइएको छ ।

भूमिका

यस पुस्तिकाले आदिवासी जनजाति महासन्धि, १९८९ (नं. १६९) सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका अङ्गका केही अत्यावश्यक प्रश्नको उत्तर दिने लक्ष्य लिएको छ । रोजगारदाताका क्रियाकलापसम्बन्धी ब्युरो (ACT/AMP) र कामरदारका क्रियाकलापसम्बन्धी ब्युरो (ACTRAV) को निकट सहयोगमा यसलाई विस्तारित रूप दिइएको छ । महासन्धिका सान्दर्भिकता, क्षेत्र तथा तात्पर्यलाई अभि राम्ररी बुझ्न र यसको कार्यान्वयनका लागि संयुक्त प्रयास जुटाउन यसले अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका साभेदारहरूलाई व्यावहारिक औजार प्रदान गर्ने उद्देश्य लिएको छ ।

महासन्धि नं. १६९ एउटा विशिष्ट महासन्धि हो । यस महासन्धिलाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रणालीको सहयोगमा सन् १९८९ मा भएको अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सम्मेलनको ७६ औं सत्रमार्फत अङ्गीकार गरिएको हो । यो महासन्धिले अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका त्रिपक्षीय अङ्गले गरेको सहमतिको प्रतिनिधित्व गर्दछ । अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन सामाजिक न्याय, अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मान्यताप्राप्त मानवअधिकार तथा श्रम अधिकारसँगै मर्यादित श्रमलाई प्रवर्धन गर्ने आफ्नो ध्येय (मिसन) लाई जारी राख्ने संस्था हो । किनभने आदिवासी र जनजातिहरू असुरक्षित समूहमध्ये पर्ने भएकाले अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका लागि उनीहरू सरोकारको क्षेत्रभित्र पर्दछन् ।

महासन्धि नं. १६९ ले संसारभरका सबै क्षेत्रका ७० भन्दा बढी देशमा बसोबास गर्ने ३७ करोड जनसङ्ख्या भएका ५ हजारभन्दा बढी आदिवासी र जनजातिहरूको स्थितिप्रति गहिरो सरोकार राख्दछ । यी आदिवासीहरूका भाषा, संस्कृति, जीवनयापन गर्ने चलन र ज्ञान प्रणाली विविध प्रकारका हुन्छन् । तर धेरैजसो देशमा उनीहरूले भेदभाव र शोषणयुक्त श्रम-स्थितिको सामना गर्दछन्, जुन व्यापक रूपमा गरिएको सीमान्तीकरण र गरिबीको अवस्थसँग अन्तर्सम्बन्धित छन् । अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको आदिवासीहरूप्रतिको सरोकारको इतिहास सन् १९२० सम्म तन्किन पुग्छ । उनीहरूले जीवनयापन गर्ने पक्षपातपूर्ण कार्य-अवस्थाउपर विजय प्राप्त गर्ने क्रममा यसको उत्पत्ति भएको हो । आदिवासीहरूको अवस्थाले समेटेका जटिलता र विशिष्टतालाई मान्यता दिँदै महासन्धि नं. १६९ ले त्यस्तो साङ्गोपाङ्गो प्रस्तावलाई अँगालेको छ, जसले यी आदिवासीहरूका जीवन र कल्याणलाई प्रभाव पार्ने दूरगामी मुद्दालाई समेटेको छ । महासन्धि नं. १६९ एउटा विश्वव्यापी सन्दर्भ-विन्दु बनेको छ, जसको प्रभाव अनुमोदन नगर्ने राज्यका शासन र विकास नीतिमा पनि परेको छ । यसका साथै, दिगो खालको उद्यम विकास गर्न सहयोगी वातावरण जुटाउन सरकारहरूका लागि यो एउटा औजार हो ।

हालसालै अफ्रिका र एसियाका मुलुकलगायतका धेरैजसो राज्यले यो महासन्धिलाई अनुमोदन गरेका छन् । र, यसको कार्यान्वयन अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन सुपरिवेक्षण निकायका र अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका अङ्गहरूको पुनरावलोकन र छलफलको केन्द्रविन्दु भएको छ । यस अर्थमा पनि यस पुस्तिकाको विस्तार समसामयिक भएको छ ।

सन् २००८ मा सम्पन्न भएको न्यायपूर्ण विश्वव्यापीकरणका लागि सामाजिक न्यायसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको घोषणापत्रले पनि स्वीकार गरेको छ, 'बढ्दो अन्तर्निर्भर र जटिल विश्वमा..... दिगो आर्थिक तथा सामाजिक विकास र दक्षताका लागि स्वतन्त्रताका आधारभूत मूल्य, मानवीय प्रतिष्ठा, सामाजिक न्याय, सुरक्षा र भेदभावहीनता अत्यावश्यक छन् ।' मानवअधिकार, सुशासन, गरिबी न्यूनीकरण तथा आर्थिक विकास, सामाजिक अर्थतन्त्र, जलवायु परिवर्तन, दिगो विकास र वातावरणीय संरक्षणसम्बन्धी विश्वव्यापी बहसलाई चिर्दै आदिवासीहरूका अधिकार र सरोकारले अभूतपूर्व गतिशीलता हासिल गरेका छन् । यो महासन्धिको क्रमिक कार्यान्वयनले ज्ञान र अनुभव सृजना गरिरहेको छ, जसले अझ बढी प्रयासलाई सूचित तथा अभिप्रेरित गर्नसक्छ । विशेष गरेर, परामर्श दिने तथा सहभागी बन्न पाउनेजस्तो निर्णय प्रक्रियासँग गाँसिएका अधिकारले महासन्धिका क्षेत्र, तात्पर्य र कार्यान्वयनसम्बन्धी विशेष चासो जगाएका छन् ।

यस पुस्तिकाले महासन्धि नं. १६९ का केही आधारभूत प्रश्नको उत्तर दिने प्रयत्न गरेको छ । त्यसमा पनि विशेष गरी यसले महासन्धि नं. १६९ को प्रयोजन र क्षेत्रसँग सम्बन्धित प्रश्नको र परामर्श अधिकारको कार्यान्वयनसम्बन्धी सवालको जवाफ दिने कोसिस गरेको छ । अन्य कुनै समूहले जस्तो आदिवासीहरूले अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको सुपरिवेक्षण निकायसमक्ष प्रत्यक्ष रूपमा महासन्धिको आव्हान गर्न सक्दैनन् । तर उनीहरूले आफ्ना मुद्दा र सरोकारलाई हाकाहाकी व्यक्त गर्न अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका त्रिपक्षीय अङ्गहरूलाई प्रयोग गर्नसक्छन् । हालसम्म उनीहरूले आफ्नै राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय ट्रेड युनियन प्रयोग गरेका छन् वा ट्रेड युनियनबाट सम्बन्धन प्राप्त गरेका पनि छन् । उनीहरूले कुनै-कुनै देशमा आदिवासीहरूका विशिष्ट ट्रेड युनियन पनि स्थापित गरेका छन् । यो पुस्तिकाले अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका त्रिपक्षीय अङ्गहरूका सरोकारलाई सम्बोधन गर्न खोजेको छ । यो त्यस्तो पुस्तिका हो, जसले महासन्धिअन्तर्गत आदिवासीहरूका अधिकार लागू गर्नमा सहयोग पुऱ्याउँछ । यस पुस्तिकाले महासन्धिलाई प्रभावकारी बनाउँदै आफ्नो भूमिका अझ राम्ररी बुझ्न श्रमिकहरूलाई सघाउँछ भने आफ्नो लगानी गर्ने अवसर र आयोजनालाई जारी राख्ने क्रममा महासन्धिको कार्यान्वयन गर्न सक्षम हुन उद्यमीहरूलाई पनि मद्दत गर्छ ।

यस पुस्तिकाले अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि नं. १६९ को क्रमिक अनुमोदन र कार्यान्वयनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका अङ्गहरू र आदिवासीहरूबीचको संवादलाई सुदृढीकरण गर्न सघाउन सक्नेछ भन्ने आशा लिएकी छु ।

किलयोप्याट्रा डुम्बिया-हेनरी

निर्देशक

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम मापदण्ड विभाग (NORMES)

ठ

खण्ड १

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि नं. १६९ को परिचय

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि नं. १६९ भनेको के हो ?

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि नं. १६९ भनेको सन् १९८९ मा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सम्मेलनद्वारा अंगीकार गरिएको आदिवासी तथा जनजाति समुदायसम्बन्धी एउटा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि हो । यो महासन्धिले एक राष्ट्र-राज्यभित्र बसोबास गर्ने आदिवासी तथा जनजाति समुदायका अधिकारबारे अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका त्रि-पक्षद्वारा गरिएको सर्वसम्मतिको प्रतिनिधित्व गर्दछ, जहाँ यी अधिकारको रक्षा गर्ने दायित्व सरकारको कौधमा हुन्छ । यो आदिवासीहरूका जीवन-पद्धति र संस्कृतिहरूको सम्मान; भूमि तथा प्राकृतिक स्रोत प्राप्त गर्ने उनीहरूको अधिकारको मान्यता तथा विकासका प्राथमिकतालाई आफ्नै ढङ्गले परिभाषित गर्ने अधिकारमा आधारित रहेको छ । यो महासन्धिले आदिवासीहरूलाई असर पार्ने खालका पक्षपातपूर्ण अभ्यासहरूमाथि विजय प्राप्त गर्ने र उनीहरूलाई आफ्नो जीवनलाई प्रभाव पार्ने निर्णय प्रक्रियामा सहभागी बन्न सक्षम तुल्याउने लक्ष्य लिएको छ । यसैले परामर्श र सहभागिताका आधारभूत सिद्धान्त नै यस महासन्धिका प्रमुख अङ्ग हुन् । यसका साथै, यस महासन्धिमा रोजगार तथा व्यावसायिक तालिमसँगै शिक्षा, स्वास्थ्य, सामाजिक सुरक्षा; प्रथागत कानून, परम्परागत संस्था; भाषा; धार्मिक आस्था तथा सीमापारका सहयोगलगायतका विभिन्न मुद्दालाई समेटेको छ ।

सम्बन्धित आदिवासीहरूलाई आफ्ना जीवन, आस्था, संस्था तथा आत्मिक कल्याण तथा निजहरूले ओगटेको वा अन्य किसिमले प्रयोग गरेको भूमिमा प्रभाव पार्ने विकासका प्रक्रियाका लागि आफ्नो प्राथमिकता निर्धारण गर्ने तथा सम्भव भएको हदसम्म आफ्ना आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विकासउपर नियन्त्रण कायम राख्ने अधिकार हुनेछ ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि नं. १६९, धारा ७ (१)

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका त्रिपक्षीय साभेदारहरूका लागि पुस्तिका

सम्बन्धित आदिवासीहरूलाई आफ्ना जीवन, आस्था, संस्था तथा आत्मिक कल्याण तथा निजहरूले ओगटेको वा अन्य किसिमले प्रयोग गरेको भूमिमा प्रभाव पार्ने विकासका प्रक्रियाका लागि आफ्नो प्राथमिकता निर्धारण गर्ने तथा सम्भव भएको हदसम्म आफ्ना आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विकासउपर नियन्त्रण कायम राख्ने अधिकार हुनेछ ।

को हुन् आदिवासी र जनजाति समुदाय ?

'आदिवासी र जनजाति' शब्दले विश्वभरका ७० देशमा रहेका ३७ करोडभन्दा बढी जनसङ्ख्या भएका जनतालाई सामूहिक रूपमा जनाउँछ । यो विश्वको कुल जनसङ्ख्यामध्ये लगभग ५ प्रतिशत हो भने विश्वका गरिबमध्ये १५ प्रतिशत हो । आदिवासी र जनजातिहरू पृथ्वीको उत्तरी ध्रुवदेखि उष्णकटीबन्धीय जङ्गललगायत विश्वका सबै क्षेत्रमा रहेका छन् । आदिवासी र जनजातिहरूको सार्वभौम परिभाषा छैन, तर महासन्धि नं. १६९ ले केही मनोगत र वस्तुगत आधार दिएको छ । ती आधार कुनै पनि मुलुकमा आदिवासी र जनजातिहरूको पहिचानका लागि संयुक्त रूपमा प्रयोग हुन्छन्:

	मनोगत आधार	वस्तुगत आधार
आदिवासीहरू	आफूहरू आदिवासीमा पर्ने भनेर आफैले गरेको पहिचान	त्यस्तो आबादीका सन्तान, जो पराजित भएको, उपनिवेश बनेको वा वर्तमान राज्यको सिमाना बनेको बेलाको मुलुक वा भौगोलिक क्षेत्रमा बसोबास गर्दथे, कानुनी हैसियत जेजस्तो भए पनि उनीहरूले आफ्ना केही वा सबै सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक र राजनीतिक संस्थालाई कायम राखेका हुन्छन् ।
जनजाति	आफू जनजाति समुदायमा पर्ने भनेर आफैले गरेको पहिचान	आफ्ना सामाजिक, सांस्कृतिक र आर्थिक अवस्थाले उनीहरूलाई राष्ट्रिय समुदायका अन्य तफ्काबाट छुट्याउँछन्, उनीहरूको हैसियत उनीहरूकै प्रथा वा परम्परा वा विशेष कानुन वा नियमबाट पूर्ण वा आंशिकरूपमा निर्धारण हुन्छ ।

यसले संरक्षण गर्न खोजिएका जनताहरूको विविधतालाई ध्यान दिँदै महासन्धिले 'आदिवासीहरू' र 'जनजाति' जस्तो समावेशी पदावली प्रयोग गरेको छ र दुवै समूहलाई उही अधिकार दिएको छ।^१ उदाहरणका लागि, ल्याटिन अमेरिकामा कबिला अर्थ आउने 'जनजाति' पदावली केही अफ्रिकी वंशजका समुदायका लागि पनि प्रयोग हुने गरेको छ।

आदिवासी र जनजातिलाई अक्सर विभिन्न राष्ट्रिय पदावलीबाट सम्बोधन गर्न गरिन्छ। उनीहरूलाई कहीं आदिवासी त कहीं पर्वतीय बासिन्दा, कहीं पहाडी जनजाति त कहीं शिकारी-कन्दमूल बटुल्नेहरूजस्ता पहिचान दिइएको छ। कयौं मुलुकले आदिवासीहरूको विशेष सूची नै तयार गरेका छन्। त्यसो त आदिवासी र जनजाति पहिचान गर्ने मनोगत र वस्तुगत आधारको प्रयोगको सम्बन्धमा अस्पष्टता छ। अतः अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनअन्तर्गत बनेको महासन्धि र सिफारिस क्रियान्वयनसम्बन्धी विज्ञहरूको समिति (CEACR) ले परिस्थितिको विश्लेषण गरी सम्बन्धित मुलुकलाई सुझाव दिने गरेको छ।

के आदिवासी र जनजातिसँग 'विशेष' अधिकार छ ?

आदिवासीहरूको इतिहास भेदभाव, सीमान्तीकरण, जातीय संहार वा मानव संहारले भरिपूर्ण रहेको छ। दुर्भाग्यवश, हालसम्म पनि उनीहरूका आधारभूत अधिकारको उल्लङ्घन भइरहेको छ। यसैले अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि नं. १६९ ले आदिवासीहरू पनि अन्य मानिससहर उस्तै मानवअधिकार तथा आधारभूत स्वतन्त्रताका हकदार हुन् भन्ने कुरा पुनः पुष्टि गरेको छ। यसको साथै, यसले आदिवासीहरूका प्रथाहरूले विश्वव्यापी मानवअधिकारको उल्लङ्घन गरेमा तिनको औचित्य पुष्टि गर्न नसकिने कुरा पनि सूचित गरेको छ। उदाहरणका लागि, यसले आदिवासी महिलालाई आफ्ना प्रथा वा परम्पराको नाममा शिक्षा वा सम्पत्तिमा पहुँचजस्ता आधारभूत मानवअधिकारबाट पनि वञ्चित गर्ने खालका घटनामा विशेष महत्त्व राख्छ।

आदिवासीहरूका अधिकार कुनै 'विशेष' अधिकार होइनन्, यो त सार्वभौम मानवअधिकारको स्पष्ट अभिव्यक्ति हो। यी त्यस्ता अधिकार हुन्, जुन आदिवासीहरूबीच लागू हुन्छन्। यसको अर्थ हो, यी अधिकारलाई आदिवासीहरूको स्थितिसँग सन्दर्भित बनाउनु र यी अधिकारको सामूहिक पक्षबारे स्पष्टीकरण दिनु। उदाहरणका लागि, अन्य

^१व्यावहारिक प्रयोजनका लागि यो पुस्तिकामा 'आदिवासी' पदावली मात्रै प्रयोग गरिएको छ, जुन सबैभन्दा बढी स्वीकार्य छ। यो पदावली नै अन्य अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजमा प्रयोग भएको छ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका त्रिपक्षीय साभेदारहरूका लागि पुस्तिका

बालबालिकाको जस्तै आदिवासी बालबालिकाको पनि शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकार हुन्छ । तर, शैक्षिक कार्यक्रम र सेवामा उनीहरूका विशिष्ट भाषा, इतिहास, ज्ञान, मूल्य तथा चाहना प्रतिविम्बित हुनुपर्दछ । यसैले यो महासन्धिले कुनै पनि समाजका अन्य सबै तप्का र आदिवासीहरूबीच प्रभावकारी समानता सुनिश्चित गर्न विशेष व्यवस्था प्रदान गर्दछ । फेरि पनि, विशेष व्यवस्था आवश्यक हुनु भनेको आदिवासीहरूलाई राष्ट्रका अन्य आबादीलाई भन्दा बढी अधिकार उपभोग गर्न दिनुपर्छ भन्ने होइन ।

आदिवासीहरूले मानवअधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताका सबै उपाय निर्बाध रूपमा वा कुनै भेदभावबिना उपभोग गर्नेछन् । यस महासन्धिका व्यवस्थाहरू आदिवासीहरूका पुरुष तथा महिला सदस्यका हकमा कुनै भेदभावबिना लागू हुनेछन् ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि नं. १६९, धारा ३ (१)

किन अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनले आदिवासीहरूप्रति सरोकार राख्छ?

आदिवासीहरूको स्थिति अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको स्थापनाकालदेखिकै प्रमुख सरोकारको विषय रहिआएको छ । आदिवासी कामदारविरुद्ध भएका भेदभाव तथा शोषणले अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनलाई बँधुवा श्रमसम्बन्धी महासन्धि, १९३० (नं. २९) जस्ता श्रम मापदण्ड अङ्गीकार गर्न प्रत्यक्ष रूपमा प्रेरित गरेका छन् । सन् १९५० को दशकमा जरा गाडिएका अन्याय तथा पूर्वाग्रहकै परिणामस्वरूप उनीहरूका श्रम-स्थिति निर्माण भएका हुन् भन्ने कुरा घामजस्तै छर्लङ्ग भएको छ, जुन पहिचान, भाषा, संस्कृति, प्रथा र भूमिजस्ता फराकिला मुद्दासँग गाँसिएको छ । यसैले सन् १९५७ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको तर्फबाट अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनले आदिवासी तथा जनजातिसम्बन्धी महासन्धि (नं. १०७) अँगालेको थियो । यो महासन्धि नं. १०७ नै आदिवासीहरूका अधिकारसम्बन्धी पहिलो अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि थियो । यो महासन्धि हालसम्म पनि १७ देशमा लागू भएको छ । त्यहाँ यस महासन्धिलाई निश्चित न्यूनतम अधिकार प्रत्याभूत गर्ने औजारको रूपमा प्रयोग गरिन्छ । तर महासन्धि नं. १६९ लागू भएपछि यो महासन्धि नयाँ अनुमोदनका लागि निष्क्रियप्रायः रहेको छ ।

महासन्धि नं. १०७ मा एउटा सम्मिश्रणवादी दिशा (एसीमीलेसनिस्ट ओरियन्टेसन) लुकेको थियो, जो त्यस समयका लागि आदर्श रूपै थियो । यो महासन्धि आदिवासीहरूको एक मात्र सम्भावित भविष्य भनेकै ठूला समाजहरूमा एकीकृत हुनुमा र उनीहरूको विकास प्रक्रियासम्बन्धी निर्णय पनि अरूले गरिदिनुपर्छ भन्ने पूर्वानुमानमा आधारित

थियो । तर सन् १९८६ मा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको सञ्चालक निकायद्वारा आयोजित महासन्धि र सिफारिस क्रियान्वयनसम्बन्धी विज्ञहरूको समितिले 'यो महासन्धिको एकीकरणवादी प्रस्ताव समयको मागअनुरूप नभएको र यसको प्रयोग आधुनिक विश्वका लागि हानिकारक हुने' निष्कर्ष निकाल्यो । फलस्वरूप अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनले महासन्धि नं. १०७ लाई संशोधन गर्ने दायित्व आफ्नो हातमा लियो र अन्ततः सन् १०८९ मा आदिवासी तथा जनजाति समुदायसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि नं. १६९ अङ्गीकार गर्‍यो ।

'सन् १९५७ देखि अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको क्षेत्रमा भएका विकासहरू तथा विश्वका सबै क्षेत्रमा आदिवासीहरूका अवस्थाका सम्बन्धमा भएका विकासले यस विषयमा पहिलेका मापदण्डको सम्मिश्रणवादी अभिमुखीकरणलाई हटाउने उद्देश्यले नयाँ अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड गर्न उपयुक्त तुल्याएको छ ।'

प्रस्तावना, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि नं. १६९

के आदिवासीहरूको श्रम-स्थिति अभै सरोकारको विषय हो ?

आदिवासीहरू अभै पनि श्रम शोषणको निकृष्ट रूपबाट नराप्ररी पीडित छन् । उनीहरूलाई भेदभाव, बालश्रम र बँधुवा श्रमका पीडितहरूबीच असमानुपातिक रूपमा प्रतिनिधित्व गराइन्छ । यो तथ्य सबै उपलब्ध तथ्याङ्क र अनुसन्धानमा प्रतिविम्बित भएका छन् । शिक्षा र व्यावसायिक तालिमसम्म आदिवासीहरूको पहुँच सीमित मात्रामा छ । र, उनीहरूका परम्परागत ज्ञान तथा सीपलाई पनि महत्त्व दिइएको छैन वा महत्त्व दिनुपर्ने तिनको मागसमेत भएको छैन । त्यसैले उनीहरू श्रम-बजारमा बाधा-व्यवधान तथा असुविधा भोग्ने गर्छन् । व्यापक सीमान्तीकरण तथा गरिबीको अवस्थाले उनीहरूलाई बँधुवा मजदुरी, मानव बेचबिखन, खतरायुक्त काम तथा सबैभन्दा चुत्थो बालश्रमजस्ता शोषणयुक्त अभ्यासको खाडलतिर धकेल्छन् ।

प्रायःजसो आदिवासीहरूले आफ्नै परम्परागत जीविकोपार्जनका काममा पनि भेदभावको सामना गर्नुपर्छ । खेतीपातीको प्रथा परिवर्तन गर्न, ग्रामीण पशुपालन शैली प्रयोग गर्न वा शिकार गर्न र शिकार जम्मा गर्न निषेधित गरिँदा यस्तो भेदभाव भोग्नुपर्ने हुन्छ । त्यति मात्रै होइन, भूमि तथा प्राकृतिक स्रोतसँग जोडिएका उनीहरूका अधिकारलाई मान्यता नदिइँदा पनि उनीहरू भेदभावका शिकार हुन्छन् । यसका साथै, आदिवासीहरू आफैँ पनि आफ्ना अधिकारबारे सचेत छैनन् । अतः कामदारहरूका संस्थासँग उनीहरूको सम्पर्क कमजोर हुन्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका त्रिपक्षीय साभेदारहरूका लागि पुस्तिका

महासन्धि नं. १६९ मा आदिवासीहरूको रोजगार अधिकारबारे एउटा पूर्ण खण्डै रहेको छ । यसका साथै, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन र यसका अङ्गहरूले गैरभेदभावसम्बन्धी, बँधुवा श्रम तथा बालश्रमबाट मुक्तिसम्बन्धी महासन्धि, सङ्गठित हुने स्वतन्त्रता र सामूहिक वार्ता गर्न पाउने अधिकारसम्बन्धी आधारभूत श्रम महासन्धिमाफत आदिवासीहरूको दूरवस्थालाई अत्यधिक रूपमा सम्बोधन गरिरहेका छन् ।

यो महासन्धिको वैधानिक हैसियत कस्तो छ ?

महासन्धि नं. १६९ भनेको एउटा अन्तर्राष्ट्रिय कानून हो, जुन महासन्धि अनुमोदन गर्ने राज्यहरूका लागि वैधानिक रूपमै बाध्यकारी हुन्छ । हालसम्म अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका २२ सदस्य राज्यहरूले यसलाई अनुमोदन गरेका छन् । ती राज्यहरूले ल्याटिन अमेरिका, एसिया, अफ्रिका र युरोपका अन्दाजी ५ करोडभन्दा बढी आदिवासीलाई समेटेका छन् । महासन्धि अनुमोदन नगरेका देशका लागि भने महासन्धि नं. १६९ एउटा अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भ-विन्दु हो । यसलाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घका निकाय तथा क्षेत्रीय मानवअधिकारका निकायहरूद्वारा र राष्ट्रिय अदालतहरूमा उद्धृत एवं उपयोग गरिन्छ । यसले कयौं विकास नीति र सुरक्षा नीति निर्माणसँगै राष्ट्रिय वैधानिक संरचनालाई पनि प्रेरित गरेको छ ।

श्रमसम्बन्धी अन्य अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिजस्तै यो महासन्धि नं. १६९ अनुमोदन गर्ने निर्णय एउटा राज्यको सार्वभौम तथा स्वविवेकपूर्ण फैसला हो । यसरी अनुमोदन गर्नुअघि प्रायःजसो सरकार, आदिवासीहरू, कामदारहरूका संस्था, रोजगारदाताहरूका संस्थाका साथै समाजका अन्य क्षेत्रबीच संवादको एउटा लामो प्रक्रिया चल्ने गर्दछ । कानून र अभ्यास दुवैअनुरूप यो महासन्धि इमान्दारीपूर्वक कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी महासन्धि अनुमोदन गर्ने राज्यको हुनेछ । त्यस्तै, आदिवासीहरूसँग परामर्श लिइने र उनीहरूले यस प्रक्रिया सहभागिता जनाउने कुरा सुनिश्चित गर्ने दायित्व पनि राज्यकै हुनेछ ।

यस महासन्धिले के सङ्केत गरेको छ भने राज्यहरूले यस महासन्धिका प्रावधानअनुसार आफ्ना विधान, नीति र कार्यक्रमलाई पुनरावलोकन र समायोजन गर्नुपर्छ । र, समाजका आदिवासी र गैरआदिवासी क्षेत्रबीचका सामाजिक-आर्थिक खाडल मेटाउने लगायतका अपेक्षित नतिजा व्यवहारमा अनुवाद हुने कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्छ । कुनै-कुनै अनुमोदन गर्ने राज्यमा अनुमोदनपश्चात यो महासन्धि कानूनजतिकै शक्तिशाली हुन्छ । त्यसलाई राष्ट्रिय अदालतहरूमा उद्धृत गर्न सकिन्छ, जो प्रत्यक्षरूपमा यसका प्रावधानमा निर्भर

रहन्छ । त्यसो त त्यस्ता राज्यमा महासन्धिलाई प्रत्यक्ष रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ, तापनि सामान्यतः यो महासन्धिको प्रभावकारी प्रयोग सुनिश्चित गर्न विशिष्ट वैधानिक प्रावधान बनाउनु पर्नेछ ।

सरकारहरूका जिम्मेवारी के-के हुन् ?

- ▶ आदिवासीहरूका अधिकार संरक्षण गर्न र उनीहरूको अखण्डताको सम्मानलाई प्रत्याभूत गर्न समन्वित र प्रणालीबद्ध कार्यको विकास गर्ने ।
  - ▶ आदिवासीहरूका लागि प्रशासनिक कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सुम्पिएका काम उपयुक्त किसिमले सम्पन्न गर्ने खालका निकाय वा अन्य संयन्त्र स्थापना गर्ने ।
  - ▶ आदिवासीहरूको सहयोगबाट योजना तर्जुमा, समन्वय, कार्यान्वयन र मूल्याङ्कन गर्ने ।
  - ▶ कानुनी तथा अन्य उपाय प्रस्ताव गर्ने र अँगालिएका उपायको प्रयोगको सुपरिवेक्षण गर्ने ।
- अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि नं. १६९, धारा २(१) र ३३(१ र २)

यो महासन्धि कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी कसको हो ?

महासन्धि नं. १६९ को अनुमोदन गर्नु भनेको बहिष्करण र भेदभावलाई उल्टाउने एउटा महत्त्वपूर्ण कदम हो । यसको अनुमोदनले आदिवासीहरूका अधिकारलाई सम्मान गरिने तथा सामाजिक-आर्थिक खाडल पुरिने कुरा सुनिश्चित गर्नमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । यो महासन्धि कार्यान्वयन गर्ने उत्तरदायित्व यस महासन्धिलाई अनुमोदन गर्ने देशका सरकारहरूको काँधमै हुनेछ । महासन्धिको व्यापक क्षेत्रलाई ध्यानमा राख्दै यसले सरकारको कार्य समन्वयकारी र योजनाबद्ध हुनैपर्छ भन्ने कुरामा जोड दिएको छ ।

धेरैजसो सन्दर्भमा, आदिवासीका मुद्दाहरू अन्य कार्यक्षेत्र वा भौगोलिक क्षेत्रहरूभन्दा बाहिरसम्म जोडिने भएकाले विभिन्न सरकारी संस्था र शाखाहरूबीच समन्वयकारी संयन्त्र गठन गर्नुपर्ने पक्षलाई पनि यस महासन्धिले इङ्गित गर्नेछ । केही देशमा कार्यान्वयन गर्ने केन्द्रविन्दु श्रम मन्त्रालय हुन्छ भने केही देशमा आदिवासी मामिलाको दायित्व बोक्ने मन्त्रालय वा विशिष्ट सरकारी संस्था हुन्छन् । अर्थ, स्वास्थ्य, शिक्षा र सामाजिक सुरक्षाका लागि जिम्मेवार मन्त्रालयहरूसँगको समन्वय पनि आवश्यक पर्दछ नै । यो महासन्धि लागू गरिने अवधिभरि नै आदिवासीहरूको सहयोगका आधारमा कार्यान्वयनका उपायसम्बन्धी योजना तर्जुमा गर्ने, समन्वय गर्ने तथा मूल्याङ्कन गर्ने काम गरिनुपर्छ भन्ने कुरामा जोड दिइएको छ । यसलाई काममा अनुवाद गर्न सरकारले

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका त्रिपक्षीय साभेदारहरूका लागि पुस्तिका

परामर्श तथा सहभागिताको संयन्त्र अनिवार्य रूपमा गठन गर्नेपर्छ । साधारणतः प्रत्येक राज्यको कार्यान्वयन प्रक्रिया बेजोडको हुनेछ । किनभने यस प्रक्रियालाई विशिष्ट सामाजिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक, आर्थिक तथा ऐतिहासिक स्थितिअनुरूप तयार गरिनुपर्छ । यस महासन्धिले हरेक राज्यका आफ्नै विशिष्ट स्थितिअनुसारै कार्यान्वयन गर्ने उपायका प्रकृति तथा कार्यक्षेत्र निर्धारण गरिनुपर्छ भन्ने मान्यतासहित लचकता प्रदान गरेको छ ।

- ▶ कानुनी तथा अन्य उपाय प्रस्ताव गर्ने र अँगालिएका उपायको प्रयोगको सुपरिवेक्षण गर्ने ।
- ▶ अनुमोदन एउटा अन्तर्राष्ट्रिय कार्य हो, जसमार्फत एउटा राज्यले महासन्धिको परिधिभित्र रहने सहमति जनाउँछ ।
- ▶ लागू भएका हरेक सन्धि यसका सबै पक्षका लागि बाध्यकारी हुन्छ र यसलाई इमान्दारीपूर्वक कार्यान्वयन गरिनेपर्छ ।
- ▶ कुनै पनि पक्षले महासन्धि कार्यान्वयन गर्ने आफ्नो असफलताको औचित्य पुष्टि गर्न यसको आन्तरिक कानुनका प्रावधान प्रयोग गर्न सक्नेछैन ।

सन्धिहरूको कानुनसम्बन्धी भिएना महासन्धि, १९६९

यो महासन्धि कार्यान्वयनको सुपरिवेक्षण कसरी गरिन्छ ?

यो महासन्धि अनुमोदन गर्ने राज्यहरू नियमित रूपमा वा न्यूनतम रूपमा ५ वर्षमा एक पटक महासन्धि नं. १६९ को कार्यान्वयनसम्बन्धी प्रतिवेदन अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनमा पेस गर्न प्रतिबद्ध छन् ।^२ यी प्रतिवेदनलाई राष्ट्रिय स्तरमा कामदारहरूका सङ्गठन तथा रोजगारदाताहरूका संस्थाहरूबीच आदान-प्रदान गरिनुपर्छ । अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनले राज्यहरूलाई प्रतिवेदन तयार गर्दा आदिवासीहरूका परम्परागत संस्थामार्फत निजहरूसँग परामर्श गर्न प्रोत्साहित गर्दछ । यसको अतिरिक्त, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको विधानअनुसार कामदारका सङ्गठन तथा रोजगारदाताहरूका संस्थाहरूले यो महासन्धिको प्रयोगबारे सूचना र टिप्पणी पेस गर्न सक्नेछन् । उनीहरूले यसका

^२यो महासन्धि १६९ तिर निर्दिष्ट छैन । प्रतिवेदन पेस गर्ने दायित्व अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको विधानको धारा १९ र २० मा आधारित छ । यो सङ्गठनका सदस्य राज्यहरूद्वारा अनुमोदित सबै अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धिहरूमा लागू हुन्छ ।

प्रगति, चुनौती वा उल्लङ्घनबारे अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको सुपरिवेक्षण निकायको ध्यानाकर्षण गराउन लिखित उजुरी पनि गर्न सक्नेछन् । यी प्रतिवेदनलाई महासन्धि र सिफारिस क्रियान्वयनसम्बन्धी काम गर्ने CEACR द्वारा पुनरावलोकन गरिन्छ । यसै क्रममा यस समितिले कार्यान्वयन प्रक्रियाबारे अझ राम्रो मार्गनिर्देश गर्न सम्बन्धित राज्यलाई टिप्पणी जारी गर्दछ । त्यसपश्चात विज्ञहरूको समितिका अवलोकनहरू मापदण्डको प्रयोगसम्बन्धी त्रिपक्षीय सम्मेलन समितिमा पेस गरिन्छन् । त्यसले त्रिपक्षीय मञ्चमा छलफल गर्न त्यस्ता अवलोकन सीमित सङ्ख्यामा छनौट गर्दछ र सम्बन्धित राज्यलाई निष्कर्षहरू जारी गर्दछ । महासन्धि उल्लङ्घन भएको आरोपमा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको विधानको धारा २४ अनुसार कामदार वा रोजगारदाताहरूका संस्थाहरूले लिखित उजुरी दायर गर्न सक्नेछन् । यी उजुरीलाई त्यसपछि सञ्चालक निकायद्वारा गठित एउटा त्रिपक्षीय समितिद्वारा सम्बोधन गरिन्छ, जसले निष्कर्ष र सिफारिस जारी गर्दछ ।

महासन्धि नं. १६९ को सुपरिवेक्षण एउटा गतिशील प्रक्रिया हो । महासन्धिको प्रयोगबारे ठूलो सङ्ख्यामा जानकारी, टिप्पणी तथा निष्कर्ष पेस गरिएका हुन्छन् । सुपरिवेक्षण गर्ने निकायको ध्यानाकर्षण गर्न पेस गरिएका धेरैजसो घटना आदिवासीहरूको भूमिलाई असर पार्ने उपाय वा आयोजनाहरूका सम्बन्धमा उनीहरूसँग परामर्श लिन असफल भएका आरोपसँग सम्बन्धित छन् ।

सरकारहरूसँग लगातार रूपमा संवादमा केन्द्रित रहन तथा आइपरेका समस्या समाधान गर्न अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराउने सम्भावनाको सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका सुपरिवेक्षण प्रक्रियाहरू अतुलनीय छन् । सुपरिवेक्षणबाट प्राप्त सबै टिप्पणीले विशिष्ट परिप्रेक्ष्यमा महासन्धि नं. १६९ का आशय गहन रूपमा बुझ्न योगदान पुऱ्याउनेछन् ।

कामदार तथा रोजगारदाताका संस्थाहरूका भूमिका के-के हुन् ?

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन त्रिपक्षीयतावादको सिद्धान्तमा आधारित छ । यस सिद्धान्तमा त्रिपक्ष भनेको सरकार, रोजगारदाता र कामदार पक्ष हुन् । यस सिद्धान्तमा ती तिनै पक्षबीच श्रमसम्बन्धी मापदण्ड निर्माण गर्ने, तिनलाई अंगीकार गर्ने तथा सुपरिवेक्षण गर्नेबारे संवाद र सहयोगका पक्ष सङ्गलन हुन्छन् । अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका अन्य महासन्धिमा जस्तै महासन्धि नं. १६९ को प्रवर्धन र कार्यान्वयनमा पनि कामदार र

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका त्रिपक्षीय साभेदारहरूका लागि पुस्तिका

रोजगारदाताहरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछन् । धेरैजसो सन्दर्भमा सरकार, आदिवासीहरूसँगै कामदार र रोजगारदाताका संस्थाहरूको चेतना जागरण, क्षमता अभिवृद्धि, विश्लेषण र संवादको प्रक्रियापश्चात मात्रै महासन्धिको अनुमोदन गरिन्छ । अनुमोदन गरिएपछि सरकारहरूले महासन्धिको कार्यान्वयनसम्बन्धी आफ्ना प्रतिवेदनको प्रतिलिपि धेरैजसोको प्रतिनिधित्व हुने कामदारका सङ्गठन तथा रोजगारदाताका संस्थामा पेस गर्नुपर्छ । यस्ता संस्थाले सरकारका प्रतिवेदनमा टिप्पणी गर्नसक्छन् र महासन्धिको कार्यान्वयन पक्षमा आफ्ना टिप्पणी तथा जानकारी सोभै अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनमा पठाउन सक्नेछन् । धेरैजसो घटनामा कामदारहरूका सङ्गठनले आदिवासीहरूका संस्थाहरूको तर्फबाट अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको सुपरिवेक्षण निकायमा टिप्पणी वा उजुरी पेस गरेका छन् ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम मापदण्डसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको त्रिपक्षीय परामर्श महासन्धि १९७६ (नं. १४४) र त्यससँग सम्बन्धित सिफारिस नं. १५२ ले राष्ट्रिय स्तरमा नियमित त्रिपक्षीय परामर्शको महत्त्वमाथि जोड दिएका छन् । यस्तो परामर्शले कामदारका सङ्गठन तथा रोजगारदाताका संस्थाहरूको सहभागितामा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका मापदण्डको निर्माण, कार्यान्वयन र सुपरिवेक्षण गरिने कुरा सुनिश्चित गर्दछ । यस्तो परामर्शले सामाजिक साभेदारहरूबीच सहयोगमा वृद्धि गराउँछ नै, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका मापदण्डसम्बन्धी चेतना जागरण र सहभागिता सुदृढ गर्ने कुरा पनि सुनिश्चित गर्दछ । अन्ततः यसले सुशासनतर्फ डोर्न्याउँछ । यस्ता परामर्शको क्रममा महासन्धि नं. १६९ जस्ता अन्य अनुमोदित महासन्धिलाई प्रभावकारी तुल्याउन विधायिकी वा अन्य व्यवस्थाको तयारी र कार्यान्वयनसम्बन्धी सरसल्लाह पनि समाहित हुनसक्छन् ।

केही देशमा आदिवासी कामदारहरूले बेहोर्दै आएको बँधुवा मजदुरी प्रथा हटाउन कामदार र रोजगारदाताहरूले आदिवासीहरूसँग गठबन्धन गठन गरेका छन् । उनीहरूले आदिवासी रोजगारदाताहरूलाई उद्योग स्थापना गर्न सघाउने र आर्थिक विकासमा सहयोग गर्नेजस्ता मुद्दालाई सम्बोधन गर्न पनि आदिवासीहरूसँग साभेदारी गरेका छन् ।

के अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको प्रक्रिया र सहयोगसम्म आदिवासीहरूको पहुँच छ ?

आदिवासीहरूका संस्थाहरू सरकार, रोजगारदाता र कामदारहरूका संस्थाद्वारा गठन हुने अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका त्रिपक्षीय अङ्गभित्र पर्दैनन् । तर पनि आदिवासीहरू वा उनीहरूका संस्थालाई कामदारका सङ्गठन तथा रोजगारदाताका संस्थाका सदस्य बन्न उत्साहित गरिन्छ । केही सन्दर्भमा आदिवासीहरूले विशिष्ट खालका कामदार वा रोजगारदाता सङ्गठन बनाएका छन्, फराकिलो संस्थाभित्रै अट्ने खालको अलग्गै स्वायत्त समूह पनि निर्माण गरेका छन् । अन्य सन्दर्भमा, रोजगारदाता र कामदारका संस्थाहरूले आदिवासीहरूका संस्थाहरूसँग गठबन्धन स्थापना गरेका छन् । बाँधा श्रमको स्थितिलाई सम्बोधन गर्न बनाइएको तिनको मोर्चालाई यसको उदाहरण मान्न सकिन्छ । महासन्धि नं. १६९ लगायत अनुमोदित महासन्धि अन्तर्गत सुपरिवेक्षण संयन्त्रसम्मको पहुँच अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको विधानद्वारा नियमित गरिन्छ र यसलाई यसका त्रिपक्षीय अङ्गसम्म मात्रै सीमित पारिएको छ । आदिवासीहरूले यसको आलोचना गरे तापनि व्यवहारमा यो बाधा बनेको छैन । किनभने आदिवासीहरूले जानकारी, टिप्पणी तथा उजुरी प्रस्तुत गर्न गठबन्धन स्थापना गरेका छन्, विशेषतः ट्रेड युनियनहरूसँग ।

महासन्धिबारे चेतना जगाउन र यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन प्रवर्धन गर्न अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनसँग एउटा विस्तृत प्राविधिक सहयोग कार्यक्रम छ । अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि नं. १६९ (प्रो १६९) प्रवर्धन गर्ने कार्यक्रम एउटा विश्वव्यापी अद्वितीय कार्यक्रम हो । यसले एसिया, ल्याटिन अमेरिका र अफ्रिकाभरिका २५ भन्दा बढी देशका अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका त्रिपक्षीय अङ्ग तथा आदिवासीहरूलाई सहयोग प्रदान गर्दछ ।

राष्ट्रिय विकासमा महासन्धि नं. १६९ का योगदान के-के हुन् ?

धेरैजसो देशमा आदिवासीहरूको गरिबी दर समाजका अन्य तह र तप्काको भन्दा गम्भीर रूपले उच्च रहेको छ । र, स्वास्थ्य तथा शिक्षासम्बन्धी उनीहरूका असुविधा घामजत्तिकै छर्लङ्गै छन् । धेरै हदसम्म यसलाई संरचनागत भेदभावसँग सम्बन्धित गराउन सकिन्छ । यस्तो भेदभाव आदिवासी भूमिमा न्यून सार्वजनिक लगानीको रूपमा, विशेष गरी पूर्वाधार र सञ्चारको विकासका सन्दर्भमा कम लगानीको रूपमा प्रतिविम्बित हुनसक्छ । आदिवासीहरूको उत्पादन प्रणाली धेरै हदसम्म जीवन निर्वाहमुखी मात्रै रहेको छ । र, उनीहरू प्रायःजसो अनौपचारिक क्षेत्रमा अदक्ष मजदुर वा घरेलु कामदारको

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका त्रिपक्षीय साभेदारहरूका लागि पुस्तिका

रूपमा कार्यरत छन् । त्यसैले राष्ट्रिय अर्थतन्त्र र विकासमा आदिवासीहरूको योगदान स्पष्ट रूपमा देख्न सकिँदैन । अचेल आदिवासीविरोधी भेदभावलाई परास्त गर्ने आर्थिक सम्भाव्यताले मान्यता पाउन थालेको छ । यही क्रममा आदिवासीहरूका संस्कृति, ज्ञान, उत्पादन प्रणाली र प्राकृतिक सम्पदाको आर्थिक तथा विकासका सम्भाव्यताले बढ्दो रूपमा मान्यता पाएका छन् । शोषणयुक्त सम्बन्ध र द्वन्द्वहरू हटाउन विकास प्रक्रियामा परामर्श गर्ने, सहभागिता जनाउने र लाभ प्राप्त गर्ने आदिवासीहरूका अधिकारलाई आदर गरिनुपर्छ ।

महासन्धि १६९ सुशासनका लागि एउटा औजार हो । त्यति मात्र होइन, यो द्वन्द्व समाधान गर्ने तथा विविध स्वार्थबीच पुनर्मेल गर्ने एउटा उपकरण पनि हो । विकास प्रक्रियाहरूमा आदिवासीहरूका अधिकार र इच्छा-आकाङ्क्षाको सम्मान गरियो भने उनीहरू विकास प्रक्रियामा पूर्ण साभेदार बन्न सक्छन् । यसबाट राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा उनीहरूको योगदान महत्त्वपूर्ण रूपमा वृद्धि हुन्छ ।

आदिवासीहरूसँग सान्दर्भिक अन्य अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्था

आदिवासीहरू र राज्यहरूबीचको २० वर्षभन्दा लामो वार्ता र संवादपछि सन् २००७ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको साधारणसभाद्वारा आदिवासीहरूका अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र (युएनड्रिप) स्वीकृत गरियो । यसैले आदिवासीहरूका अधिकारबारे राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र आदिवासीहरूका आकाङ्क्षाको नवीनतम तथा सम्पूर्ण अभिव्यक्ति हो । घोषणापत्रको रूपमा रहेको युएनड्रिप महासन्धिजस्तो बाध्यकारी शक्ति होइन । तर यसलाई राष्ट्रसङ्घको साधारणसभाद्वारा अंगीकार गरिएकोले राष्ट्रसङ्घका सबै सदस्य राष्ट्रले इमान्दारीपूर्वक यसमा ध्यान पुऱ्याउनुपर्छ । वास्तवमा युएनड्रिपले कुनै नयाँ अधिकारको स्थापना गर्दैन । त्यसको सट्टा, यसले विद्यमान अधिकारलाई आदिवासीहरूको सन्दर्भमा स्पष्ट रूपमा प्रतिविम्बित गर्दछ ।

आदिवासीहरूका अधिकारबारे राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र (युएनड्रिप) र महासन्धि नं. १६९ का प्रावधान एक-अर्काका परिपूरक हुन् । तर युएनड्रिपले महासन्धि नं. १६९ मा समावेश नगरिएका थप मुद्दालाई भने सम्बोधन गर्दछ । उदाहरणका लागि, आदिवासी भूमिको सैनिकीकरण र परम्परागत ज्ञानको संरक्षणजस्ता मुद्दालाई लिन सकिन्छ । युएनड्रिपले आदिवासीहरूको आत्मनिर्णयको अधिकारलाई हाकाहाकी पुनःपुष्टि गर्दछ, जबकि महासन्धि नं. १६९ मा त्यस्तो प्रावधान समावेश गरिएको छैन । महासन्धि नं. १६९ ले आदिवासीहरूलाई स्पष्ट रूपले सहभागिता, परामर्श तथा स्व-व्यवस्थापनको अधिकार प्रदान गरेको छ ।

खण्ड २

परामर्श र सहभागिता

निर्णय प्रक्रियामा परामर्श गरिने र सहभागी बनाउने अधिकारले महासन्धि नं. १६९ को आधारशिला निर्माण गरेको छ । यसका साथै, यसले महासन्धिमा उल्लेखित अधिकारहरूको बृहत् शृङ्खला उपयोग गर्ने आधार पनि तयार गरेको छ । यो खण्डले अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका विधिन्न घटकद्वारा बारम्बार उठाइने त्यस्ता प्रमुख प्रश्नको उत्तर दिनेछ, जुन एक-अर्कामा गाँसिएका आदिवासी अधिकारसँग सम्बन्धित छन् ।

परामर्श र सहभागिता किन महासन्धिको आधारशिला हो ?

परामर्श र सहभागिता लोकतान्त्रिक शासन एवं समावेशी विकासका आधारभूत सिद्धान्त हुन् । अधिल्लो महासन्धि नं. १०७ को एकीकरणवादी पद्धतिलाई हटाउन महासन्धि नं. १६९ मा परामर्श र सहभागिताका प्रावधान प्रस्तुत गरिएको हो । परामर्श र सहभागिता आफैमा महत्त्वपूर्ण उद्देश्य हुन् । यसका साथै, तिनीहरू यस्ता साधन पनि हुन्, जसबाट आदिवासीहरू आफूलाई प्रभाव पार्ने निर्णय प्रक्रियामा पूर्ण सहभागी बन्न सक्दछन् । तर परामर्श र सहभागिता आदिवासीहरूलाई मात्रै एकलौटी रूपमा सुम्पिएका अधिकार भने होइनन् ।

परामर्श यस्तो एउटा आधारभूत सिद्धान्त हो, जुन अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका अन्य महासन्धिमा पनि फेला पारिनु जरूरी छ । यस सिद्धान्तले सरकार, रोजगारदाता र कामदारहरूबीच मात्रै होइन, एउटा कुनै निश्चित महासन्धिद्वारा विशेष किसिमले सरोकार राखिएकाहरूबीच पनि उपयोगी छ । यसै मेसोमा हेर्दा के देखिन्छ भने महासन्धि नं. १६९ कुनै अपवाद होइन । यसले आदिवासीहरूसँग विशेष परामर्श गर्नु जरूरी रहेको पक्षमा जोड दिन्छ ।

आजका आदिवासीहरूले भूमि, स्वास्थ्य र शिक्षामाथिको कानुनी अधिकार अनि प्राकृतिक स्रोतको बढ्दो दोहन आदिलाई नियमित गराउने लगायतका चुनौती सामना गरिरहेका छन् । ती विशाल चुनौतीलाई मनन गर्दा उनीहरूलाई प्रत्यक्ष रूपमा असर पार्ने यी वा अन्य क्षेत्रमा हुने उनीहरूको सङ्लग्नताचाहिँ समावेशिता र संवादमार्फत समता सुनिश्चित गर्ने र सामाजिक शान्तिको प्रत्याभूति दिलाउने एक आवश्यक तत्व हो... सही संवाद र सामाजिक मेलका लागि परामर्श एउटा औजार हो । यसले द्वन्द्वको रोकथाम र समाधान गर्ने कार्यमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्छ ।

CEACR, महासन्धि नं. १६९ बारे सामान्य अवलोकन,
७९ औं सत्र, सन् २००९ मा प्रकाशित ।

परामर्शबारे महासन्धिले के भन्छ ?

महासन्धि नं. १६९ को धारा ६(१) मा आदिवासीहरूसँग परामर्श लिनुपर्ने सामान्य आवश्यकता प्रतिबिम्बित भएको छ । आदिवासीहरूसँगको परामर्श त्यस बेला सामान्य दायित्व बन्छ, जब कानुनी वा प्रशासनिक काम-कारबाहीले उनीहरूलाई प्रत्यक्षरूपमा असर गर्दछन् । उदाहरणका लागि, काम-कारबाहीमध्ये परामर्शसम्बन्धी राष्ट्रिय कानूनलाई विस्तार गरियो भने उनीहरूको सरोकारको मुद्दा बन्नसक्छ । त्यस्ता काम-कारबाही कुनै आदिवासीहरूको भूमिमा सडकजस्ता आधारभूत संरचना निर्माण कार्यसँग पनि सम्बन्धित हुनसक्छ । यसको अतिरिक्त, महासन्धिले विशेष परिस्थितिमा भूमिगत स्रोतको प्रारम्भिक अन्वेषण वा दोहन गर्नुअघि, उनीहरूलाई भूमिबाट अलग गर्नुअघि र पुनर्वास गर्नुअघि परामर्श लिनुपर्ने आवश्यकतामा जोड दिएको छ ।

धारा ६(१) मा तोकिएको छ, "सरकारले जनतालाई प्रत्यक्षरूपमा असर पार्नसक्ने कानुनी वा प्रशासनिक कामको सम्बन्धका विचार गर्दा उपयुक्त कार्यविधि र खासगरी निजहरूको प्रतिनिधि संस्थाहरूसमार्फत सम्बन्धित आदिवासीहरूसँग परामर्श गर्नुपर्छ ।"

अझ महासन्धिको धारा ६(२) उल्लेखमा छ: "यो महासन्धि कार्यान्वयन गर्दा गरिने परामर्श असल नियतले र परिस्थितिअनुकूल हुनेगरी प्रस्तावित उपायहरूका सम्बन्धमा सम्झौता वा मन्जुरी हासिल गर्ने उद्देश्यले गरिनेछ ।"

निम्न परिस्थितिमा महासन्धिले परामर्श गर्नुपर्ने आवश्यकतामाथि विशेष जोड दिएको छ:

- ▶ खनिज पदार्थ र भूमिगत स्रोतहरूको अन्वेषण वा दोहन गर्नुअघि (धारा १५ (२))
- ▶ पुनर्वासअघि, जुन काम स्वतन्त्र र सूचित मन्जुरीपछि मात्रै सम्पन्न गरिनेछ (धारा १६)
- ▶ आफ्नो समुदायबाहिर आदिवासीहरूको भूमि बिक्री गर्ने वा अन्य तरिकाले हक हस्तान्तरण गर्ने कुरा विचार गर्दा परामर्श गरिनेछ (धारा १७)
- ▶ विशेष प्रकारका व्यावसायिक तालिम कार्यक्रमहरूको व्यवस्थापन र सञ्चालनमा (धारा २२)
- ▶ साक्षरता र शैक्षिक कार्यक्रम तथा उपायहरूमा (धाराहरू २७, २८)

परामर्श र सहभागितासम्बन्धी अवधारणा प्रयोग गरिने मुख्य क्षेत्र भनेको आदिवासीहरू र राज्यबीचका सम्बन्ध हुन् । आदिवासीहरूसँग लिइने परामर्शका लागि चाहिने कुरा विस्तृत र विशेष दुवै छन् । परिचालनसम्बन्धी दृष्टिबाट हेर्दा देखिन्छ, सामान्यतः नियमित र व्यापक परामर्शका लागि यसले संस्थागत संयन्त्र स्थापना गर्नुपर्ने कुरा सङ्केत गर्दछ । जबकि एक विशेष समुदायलाई मात्रै असर पर्ने बेला यसले विशेष प्रकारको संयन्त्र बनाउनुपर्ने दिशातिर पनि इङ्गित गर्दछ ।

यो कुरा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको महासन्धि र सिफारिस क्रियान्वयनसम्बन्धी विज्ञहरूको समिति (CEACR) को अनुभवमा आधारित छ । त्यसले सन् २००९ मा गरेको सामान्य अवलोकनमार्फत दुई प्रमुख चुनौती उल्लेख गरेको थियो: १) आदिवासीहरूलाई प्रत्यक्ष रूपमा असर पार्ने सबै खाले कानुनी र प्रशासनिक काम-कारबाही थाल्नुअघि उचित परामर्श लिइन्छ भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्ने, २) प्राकृतिक स्रोतको अन्वेषण र दोहन गर्ने सुविधा दिने कि नदिने भनी निकर्षाल गर्ने प्रक्रियाको हिस्सास्वरूप कानुनमा पूर्वपरामर्श चाहिने प्रावधान सामेल गराउने ।

महासन्धिअन्तर्गत परामर्श भन्नाले:

१. परामर्शहरू औपचारिक र पूर्ण हुनुपर्छ र असल नियतले अभ्यास गरिनुपर्छ । सरकार र आदिवासीहरूबीच सही संवाद हुनुपर्छ । साभ्रा सम्झौताका पुग्न सञ्चार तथा ज्ञान, आपसी सम्मान, असल नियत र सद्भावजस्ता गुण हुनुपर्छ ।
२. राष्ट्रिय स्तरमा उपयुक्त प्रक्रियागत संयन्त्र राखिनुपर्छ र तिनीहरू परिस्थितिअनुकूलको ढाँचामा हुनुपर्छ ।
३. कानुनी तथा प्रशासनिक उपायको सम्बन्धमा आदिवासीहरूका प्रतिनिधिमूलक संस्थाहरूमार्फत परामर्शको कार्य गर्नुपर्दछ ।
४. प्रस्तावित उपायउपर सम्झौता र मन्जुरीमा पुग्ने उद्देश्यका साथ परामर्श गर्नुपर्दछ ।

स्तरयुक्त ढाँचाका परामर्श वा सूचनाले मात्र महासन्धिको आवश्यकता पूरा गर्ने छैन । साथै यस्ता परामर्शले विशेषाधिकार प्रयोग गर्ने अधिकारलाई इङ्गित गर्दैन, न त यो अपरिहार्य रूपमा सम्झौता र मन्जुरीमा पुग्ने परामर्शको परिणाम नै हो ।

CEACR महासन्धि नं. १६९ सामान्य अवलोकनहरू, सन् २०१० र २०११ मा प्रकाशित

महासन्धि र सिफारिस क्रियान्वयनसम्बन्धी विज्ञहरूको समिति (CEACR) ले महासन्धि अनुमोदन भइसकेपछि सर्वाधिक र नियमित रूपमा अध्ययन गरेका मुद्दामध्ये एउटा मुद्दा हो, 'परामर्श गर्ने दायित्व ।' यसैले (CEACR) ले परामर्शको अवधारणालाई अझ प्रस्ट पार्न एउटा विस्तृत सामान्य अवलोकनको तयारी गर्‍यो, जसले अन्य कुरामध्ये निम्न कुरा उल्लेख गरेको छ:

'आदिवासी जनजातिहरूको अर्थपूर्ण र प्रभावकारी परामर्श एवं सहभागितामार्फत विकास प्रक्रियाका सबै चरणका, खासगरी विकासका नमुना र प्राथमिकताबारे छलफल तथा निर्णय गर्ने समयमा यो समितिले उनीहरूको विकासका प्राथमिकतासम्बन्धी निर्णय गर्न आदिवासीहरूको अधिकार सुनिश्चितताको महत्त्वलाई आवश्यकताभन्दा बढी जोड दिन सक्दैन । यस्ता परामर्श र सहभागिताको अनादर गरिएमा निश्चित विकास कार्यक्रम र आयोजनाहरूको कार्यान्वयन र सफलतामा गम्भीर प्रतिकूल प्रभाव पर्छन् । किनभने तिनीहरूले आदिवासीहरूका आकाङ्क्षा र आवश्यकतालाई प्रतिबिम्बित गर्न सम्भव छैन ।'

CEACR, महासन्धि नं. १६९ सामान्य अवलोकनहरू, सन् २००९ र सन् २०११

आदिवासीहरूसँगको परामर्शमा किन विशेष ध्यान दिनुपर्छ ?

राज्यको सामान्य लोकतान्त्रिक प्रक्रियामा भाग लिन र यस्तो प्रक्रियामा मत हालेर सहभागी हुन अन्य नागरिकलाई जस्तै आदिवासीहरूलाई पनि उतिकै अधिकार छ । साथै, आदिवासीहरूलाई प्रत्यक्ष रूपमा असर गर्ने कुनै पनि काम-कारबाहीबारे सोच्दा उनीहरूसँग विशेष रूपमा परामर्श गर्ने र उनीहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने दायित्व राज्यको हुन्छ । यसको अर्थ आदिवासीहरूलाई विशेष अधिकार छ भन्ने होइन । तर आदिवासीहरू बाँचिरहेको विशिष्ट स्थितिका कारण लोकतान्त्रिक राज्यको संरचनाभित्र उनीहरूका अधिकार सुरक्षित गर्नु जरुरी छ । त्यसका लागि उनीहरूसँग परामर्श गर्ने र उनीहरूको सहभागिता निश्चित गर्ने विशेष व्यवस्था हुनु आवश्यक छ । आदिवासीहरूका अधिकार सामूहिक प्रकृतिका छन् । उनीहरूका संस्कृति र जीविकोपार्जनको सुरक्षाको आवश्यकता छ । त्यही कारणवश सरकारले नीति निर्माणको क्रममा उनीहरूसँग परामर्श गर्ने र उनीहरूलाई सहभागिता गराउने खालको विशेष व्यवस्था अँगाल्नुपर्दछ ।

परामर्श गर्ने दायित्व कसको हो ?

महासन्धि नं. १६९ को सन्दर्भमा उपयुक्त परामर्श सुनिश्चित गर्ने दायित्व हाकाहाकी व्यक्त भएअनुसार सरकारकै हो, निजी व्यक्ति वा कम्पनीको कदापि होइन । कुनै-कुनै अवस्थामा सरकारले परामर्श गर्ने जिम्मेवारी अन्य तत्वलाई पनि हस्तान्तरण

गर्नसकदछ । जेहोस्, सरकार आफैले परामर्शको प्रक्रिया सञ्चालन गरे पनि, नगरे पनि महासन्धिका प्रावधान पालना गरी परामर्श सुनिश्चित गर्ने दायित्व अन्ततः सरकारकै हो ।

कोसँग परामर्श गर्नुपर्दछ ?

महासन्धिमा उल्लेख भएअनुसार आदिवासीहरूसँग परामर्श गर्दा उनीहरूका प्रतिनिधिमूलक संस्था वा सङ्गठनमार्फत गरिनुपर्दछ । के कुराले प्रतिनिधिमूलक संस्था बनाउँछ भन्ने कुरा मुलुकका विशेषता, आदिवासीहरूका विशिष्टता तथा परामर्शका विषय र क्षेत्रलाई ध्यानमा राखेर निर्धारण गर्नुपर्दछ । अहिलेको अवस्थामा उपयुक्त संस्था राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र सामुदायिक तहमा प्रतिनिधिमूलक हुनसक्छ, राष्ट्रिय सञ्जालको एउटा घटक हुनसक्छ वा यसले एउटा समुदायलाई प्रतिनिधित्व गर्नसक्छ । यसो गर्दा महत्त्वपूर्ण आधार के हुन्छ भने व्यक्ति वा संस्थागत/साङ्गठनिक प्रतिनिधित्व कुन हदसम्म प्रतिनिधिमूलक छ भन्ने कुरा आदिवासीहरू आफैले निर्धारण गर्छन् । यसको अर्थ के पनि हो भने कुनै पनि आदिवासीहरूको संस्थाले आफू प्रतिनिधिमूलक भएको कुरा त्यस बेलासम्म दाबी गर्नसकदैन, जति बेलासम्म उसले आफ्नो जनाधारलाई प्रस्ट पार्नसकदैन र जनाधारप्रति उत्तरदायी हुनसकदैन । केही संस्थामा प्रतिनिधित्वको कमी भएको उजुरी अदालतमा पुगेको छ । त्यसले अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको सुपरिवेक्षण निकायहरूको ध्यानाकर्षण पनि गरेको छ ।

प्रतिनिधित्वका लागि प्रतिस्पर्धा भएको वा प्रतिस्पर्धी संस्थाहरूको विविधता भएको अवस्थामा एउटा प्रतिनिधिमूलक संस्थाको पहिचान गर्न सम्भव नहुनसक्छ । व्यापक राष्ट्रिय परामर्श गर्दा भने संस्थागत अभिव्यक्तिहरूको विविधतापूर्ण सहभागितालाई अनुमति दिन समावेशी पद्धति अँगाल्नुपर्ने हुन्छ । केही खास किसिमका परामर्शमा भने परामर्शहरूको कार्यक्षेत्रलाई महासन्धिको धारा ७ (३) मा उल्लेख गरिए बमोजिमको प्रभाव लेखाजोखाको आधारमा निकर्षण गर्नुपर्दछ । संस्थाहरू प्रतिनिधिमूलक भए-नभएको तथ्य निश्चित गर्नुको तात्पर्य केहीको हकमा भने परम्परागत संस्थाहरूभन्दा अगाडि जानु पनि हो । उदाहरणका लागि, महासन्धिअनुसार यसका प्रावधान महिला र पुरुष दुवैमा समान रूपमा लागू हुन्छन् । तर कुनै सन्दर्भमा आदिवासी महिलाहरूको आवाज परम्परागत नीति निर्माणको समयमा नसुनिने हुनसक्छ ।

यदि परामर्श लिइएको संस्थाले आफूले प्रतिनिधित्व गरेको दाबी गरिएका आदिवासीहरूकै प्रतिनिधित्व नगरेको स्थितिमा वा ती आदिवासीहरूले उक्त संस्थालाई आफ्नो प्रतिनिधि नमानेका अवस्थामा परामर्शको वैधानिकता नरहनसकदछ । "वास्तविक रूपमा असर

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका त्रिपक्षीय साभेदारहरूका लागि पुस्तिका

परेका समुदायहरूको साँचो प्रतिनिधित्व गर्ने आदिवासीहरूका संस्था वा सङ्गठनसँग उपयुक्त परामर्शको प्रक्रिया विकास नगरिएको अवस्थामा गरिएका परामर्श महासन्धिको प्रावधान अनुरूप भएको ठहरिँदैन" (अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको सञ्चालक निकाय, २८२ औं सत्र, २००९, संनि २८२/१४/२) ।

यसका साथै, महासन्धि धारा ६(१)(ग) मा उल्लेख भएअनुसार सरकारले "आदिवासीहरूका आफ्ना संस्था र पहलहरूको पूर्ण विकासका लागि साधन स्थापित गरिदिनेछ र उपयुक्त अवस्थामा उपरोक्त उद्देश्य हासिल गर्न आवश्यक स्रोत प्रदान गर्नेछ ।"

कस्ता प्रकारका संस्था प्रतिनिधिमूलक संस्था हुन् ? यो कुरा निर्धारण गर्ने बेला अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका सुपरिवेक्षण निकायहरूले भनेका छन्, 'महत्त्वपूर्ण कुरा के हो भने ती संस्थाहरू आदिवासीहरू आफैले कार्यान्वयन गरेको प्रक्रियाको परिणाम हुनुपर्दछ ।"

सञ्चालक निकाय, २८२ औं सत्र, सन् २००४, दस्तावेज सनि २८२/१७/३

उपयुक्त प्रक्रियाहरू के हुन् ?

परामर्श गर्दा उपयुक्त प्रक्रिया अँगाल्नुपर्ने आवश्यकताको अर्थ हो, आपसी विश्वासको वातावरणमा परामर्शको कार्य हुनुपर्दछ । सामान्यतः सरकारहरूले प्रतिनिधिमूलक संस्थाहरूलाई मान्यता दिनुपर्दछ । र, दुवै पक्षले सहमतिका लागि प्रयत्न गर्ने; साँचो र रचनात्मक सम्झौता गर्ने; औचित्यहीन ढिलाइ नगर्ने; भइसकेका सहमतिका स्वामित्व लिने र इमान्दारीसाथ कार्यान्वयन गर्ने काम गर्नुपर्दछ । सरकारले आदिवासीहरूलाई सबै सान्दर्भिक सूचना उपलब्ध गराउने र उनीहरूले सो जानकारी पूर्ण रूपले बुझेको कुरा सुनिश्चित गर्नु आवश्यक छ । आदिवासीहरूलाई आफ्ना संस्कृति र सामाजिक परम्परासँग मेल खानेगरी आफ्नो निर्णय प्रक्रियामा सङ्गलग्न हुन र लिइसकिएका निर्णयमा प्रभावकारी रूपमा सहभागी हुने कार्यमा सङ्गलग्न हुन पर्याप्त समय उपलब्ध गराउनुपर्दछ । यसरी प्रायशः परामर्शको अर्थ अन्तर्संस्कृतिबीचको संवाद स्थापना गर्नु हो । यसको मतलब आदिवासीहरूका संस्कृति र परम्परागत निर्णय प्रक्रियाले कसरी काम गर्दछन् भनेर बुझ्न वास्तविक प्रयत्न गर्नु हो अनि यी पक्षसँग परामर्शको स्वरूप र समयलाई अनुकूल बनाउनु हो ।

त्यसैले प्रक्रियाहरू त्यस बेला उपयुक्त भएको मानिन्छ, जुन बेला तिनले प्रस्तावित काम-कारबाहीका लागि मन्जुरी वा सहमति हासिल गर्न अनुकूल वातावरण सृजना

गर्दछन्, त्यसका अन्य परिणाम जेजस्तो निस्के पनि । सामान्यतया सार्वजनिक सुनुवाइका प्रक्रियाहरू पर्याप्त हुँदैनन् । परामर्श प्रक्रियाका स्वरूप र विषयवस्तुले सम्बन्धित आदिवासीहरूका दृष्टिकोणलाई पूर्ण रूपमा अभिव्यक्त गर्ने अनुमति दिनुपर्छ । त्यो पनि परिणाममा असर पुऱ्याउने र यथासमयमा सहमतिमा पुऱ्याउने खालको हुनुपर्छ र सवालहरूबारे पूर्ण समझदारीको आधारमा हुनुपर्छ । र, सबै पक्षलाई स्वीकार्य हुनेगरी यसको सञ्चालन गर्नुपर्दछ । विज्ञहरूको समितिले के कुरामा जोड दिएको छ भने यसको प्रभावकारितालाई सुधार्ने दृष्टिले आदिवासीहरूको सहभागितासहित परामर्शकारी संयन्त्रको कार्यान्वयनको सम्बन्धमा नियमित पुनरावलोकन हुनुपर्दछ ।

मञ्जुरीका लागि के-के चाहिन्छ ?

महासन्धिको धारा ६(२) मा उल्लेख भएअनुसार सम्झौता गर्न वा मञ्जुरी प्राप्त गर्न असल विश्वासका साथ परामर्श गरिनुपर्दछ । यस अर्थमा महासन्धि नं. १६० ले आदिवासीहरूलाई विशेषाधिकार (भिटो) अधिकार प्रदान गर्दैन । किनभने सम्झौता र मञ्जुरी प्राप्त गर्ने कुरा भनेको परामर्शको प्रक्रियामा सङ्गलग्न गराउनु हो । र, यो स्वतन्त्र आवश्यकता होइन ।

अर्कोतर्फ, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका सुपरिवेक्षक निकायहरूले प्रस्टसँग भनेका छन्, सामान्य जानकारीका लागि गरिने बैठक महासन्धिको प्रावधानअनुसार भएको ठहरिँदैन, जसमा निर्णय गर्ने कार्यलाई प्रभाव पार्न सक्नेगरी आदिवासीहरूका विचार सुनिँदैन । परामर्श अधिकारको उचित कार्यान्वयन भनेको इमान्दारीका साथ हुने सम्झौता र संवादको गुणात्मक प्रक्रिया हो, जसको माध्यमबाट सम्भव भएमा सम्झौता र मञ्जुरी प्राप्त गर्न सकिन्छ । यहाँ फेरि व्यापक र विशेष परामर्शहरूबीचको अन्तर्सम्बन्धलाई जोड दिनु उपयुक्त हुन्छ । यदि आदिवासीहरूका अधिकार, सरोकार र आकाङ्क्षा कानुन र बृहत्तर नीतिमा प्रतिबिम्बित भएका छन् भने उनीहरूका भूमि र भूभागहरूलाई असर पुऱ्याउने विशेष काम-कारबाही एवं परियोजनामा सम्झौता र मञ्जुरीमा पुग्न सजिलो हुनसक्छ ।

अर्को प्रकाश पार्नुपर्ने कुरा हो, परामर्शको प्रक्रिया सम्झौता र मञ्जुरी नभईकन सम्पन्न भयो भने पनि राज्यले महासन्धिले मान्यता दिएका सारभूत अधिकारलाई सम्मान गर्नुपर्दछ । जस्तै, भूमि र सम्पत्तिमाथि आदिवासीहरूका अधिकार । सम्बन्धित आदिवासीहरूका लागि सम्भावित परिणाम जति गम्भीर हुन्छन्, सम्झौता गर्ने वा मञ्जुरी प्राप्त गर्ने कामको महत्त्व पनि त्यति नै बढी हुन्छ । उदाहरणका लागि, कुनै पनि

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका त्रिपक्षीय साभेदारहरूका लागि पुस्तिका

निर्णयले ससाना असुविधाबाहेक साह्रै गम्भीर र दीर्घकालीन परिणाम ननिम्त्याउने घटनामा भन्दा आदिवासी संस्कृतिको निरन्तर अस्तित्वमै प्रश्न उठ्छ भने प्रस्तावित उपायका लागि मन्जुरीको महत्त्व भन्ने बढी हुन्छ ।

महासन्धि नं. १६९ ले यसको धारा १६ को उपधारा २ मा आफूले भोगचलन गरिराखेको भूमिबाट अपवादको रूपमा ठाउँसारी गर्नु आवश्यक ठहर्नाइँदा आदिवासी र जनजाति समुदायलाई "स्वतन्त्र र सूचित मन्जुरी"को अधिकार प्रदान गरेको छ ।^३

के परामर्शले द्वन्द्व रोक्न मद्दत गर्छ ?

प्रभावकारी परामर्श र सहभागिता सुशासनका सिद्धान्त हुन् । यी सिद्धान्त विभिन्न स्वार्थलाई पुनःमिलाउने तथा समावेशी लोकतन्त्र, राजनीतिक स्थायित्व र आर्थिक विकासका उद्देश्य खोजी गर्ने साधन हुन् । यसको ठीकविपरीत, प्रभावकारी परामर्शको अभावले स्थितिलाई प्रायःजसो थप बहिष्करणतर्फ र अत्यन्त खराब अवस्थामम्म सोच्दा द्वन्द्व र मुठभेडतर्फ नै लैजान्छ । अतः परामर्श र सहभागितामाथि विशेष जोड दिएको महासन्धि नं. १६९ लाई शान्ति सम्झौताको अभिन्न अङ्गको रूपमा दुई पटक अनुमोदन गरिएको छ । यसका उदाहरण हुन् ग्वाटेमालामा सन् १९९६ मा नेपालमा सन् २००७ मा भएका शान्ति सम्झौता । आबादीको कुनै खास क्षेत्रलाई बहिष्करणमा पारिएका कारण सृजना भएको गृहयुद्ध अन्त्यका लागि ती शान्ति सम्झौता गरिएका हुन् । स्थानीय तहमा भने संवाद गर्न र सम्झौतामा सहजीकरण गर्न परामर्श एउटा संयन्त्र हो । अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका सुपरिवेक्षण निकायहरूले विभिन्न ठाउँका द्वन्द्वका खास अवस्थाहरूको विश्लेषण गरेका छन् । त्यहाँ प्रस्ट देखिएको छ, यी द्वन्द्व परामर्श र सहभागिताका प्रावधान पर्याप्त मात्रामा कार्यान्वयन नगरिएकाले सृजना भएका हुन् ।

परामर्श सञ्चालन गर्न के कस्ता व्यवधान छन् ?

आदिवासीहरू र राज्यहरूबीच विद्यमान बहिष्करण र अविश्वासको अवस्था नै प्रभावकारी परामर्शको प्रमुख बाधा हो । अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनअन्तर्गत रहेको सञ्चालक निकायको त्रिपक्षीय समितिले कुनै एक मुलुकको सन्दर्भमा व्यक्त गरेको छ, "...मुठभेड वा हिंसा र आपसी अविश्वासको वातावरणले परामर्शहरूलाई उत्पादशील तरिकाले

^३ठाउँसारीसम्बन्धी विस्तृत जानकारीका लागि खण्ड ३, भूमि र प्राकृतिक स्रोत अध्यायको 'आदिवासीहरूको भूमि अधिकारको क्षेत्र कस्तो छ ?' उपशीर्षक हेर्नुहोला ।

सञ्चालन गर्न निषेध गर्‍यो । सबै परामर्शमा, अफ विशेषतः आदिवासीहरूको सन्दर्भमा गरिने परामर्शमा आपसी विश्वासको वातावरण हुनु आवश्यक छ । राज्यका संस्थाहरूप्रति उनीहरूमा विश्वासको कमी छ र उनीहरूमा सीमान्तीकरण गरिएको भावना प्रबल छ । यी दुवैको सुरुआत अत्यन्त पुरानो र जटिल ऐतिहासिक घटनाबाट भएको छ । यी दुवैबाट छुटकारा पाउन बाँकी भएको सन्दर्भमा आपसी विश्वासको वातावरण हुनु अत्यावश्यक छ ।^४

पर्याप्त मात्रामा परामर्श गर्न असफल हुनुमा अन्य कारण पनि छन् । उदाहरणका लागि, यी अधिकारको सर्वव्यापी मान्यता भर्खरै प्राप्त भएको हो । र, राज्य तथा आदिवासीहरू दुवै परामर्शका उपयुक्त संस्था र ढाँचा निर्माण गर्ने प्रक्रियामै छन् । महासन्धि र सिफारिस क्रियान्वयनसम्बन्धी विज्ञहरूको समिति (CEACR) ले आफ्नो सामान्य अवलोकनमा भनेको छ, "१) केही सन्दर्भमा आदिवासी र जनजातिहरूका अधिकारको जिम्मेवारी लिएका संस्थाहरू स्थापित भएका छन् । तर ती संस्थामा पनि उनीहरूको सहभागिता न्यून छ वा उनीहरूको प्रभाव कम छ वा स्रोत अपर्याप्त छ । उदाहरणका लागि, थुप्रै घटनामा आदिवासीहरूका अधिकारप्रति जिम्मेवार संस्थाहरूसँग समन्वय नगरीकनै खानी वा अर्थसँग सम्बन्धित मन्त्रालयहरूले उनीहरूलाई असर पार्ने ठूला निर्णय गरेका छन् । त्यसको परिणामस्वरूप आदिवासीहरूलाई असर पुऱ्याउनसक्ने नीतिहरूमा पनि सही आवाज उठ्ने स्थिति हुँदैन ।

महासन्धिले सहभागिताको ढाँचा यस्तै खालको हुनुपर्छ भन्दैन । तर पनि यसले यी कार्य पूरा गर्न, आदिवासीहरूलाई प्रभावकारी रूपमा सहभागी गराउन आवश्यक साधनसहितका संस्था वा अन्य उपयुक्त संयन्त्र स्थापना गर्नुपर्छ भनेको छ । महासन्धिलाई अनुमोदन गरिसकेका कतिपय मुलुकमा पनि यस्ता संस्था वा संयन्त्र स्थापित हुन बाँकी नै छ - CEACR सन् २००८, सन् २००९ मा प्रकाशित) ।"

सहभागिताबारे महासन्धि के भन्छ ?

सहभागिताको अवधारणा परामर्शको अवधारणासँग निकट रूपमा जोडिएको छ । सामान्य अर्थमा महासन्धि नं. १६९ ले धारा ६(१) मा के उल्लेख गरेको छ भने सरकारहरूले "यस्ता साधन स्थापना गर्नेछन्, जुन साधनमार्फत आदिवासीहरू आबादीका अन्य क्षेत्रका

^४सञ्चालक निकाय, २८९ औं सत्र, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको विधानको धारा २५ अन्तर्गत गराइएको प्रतिनिधित्व, मेक्सिको सन् २८९/१७/३ ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका त्रिपक्षीय साभेदारहरूका लागि पुस्तिका

मानिसले जतिकै मात्रामा स्वतन्त्र रूपले सहभागी हुनसक्छन् । यो सहभागिता उनीहरूसँग सम्बद्ध नीति तथा कार्यक्रमका लागि जिम्मेवार निर्वाचित संस्था तथा प्रशासनिक र अन्य निकायमा हुने निर्णय प्रक्रियाका सबै तहमा हुनेछ ।”

यसरी यो महासन्धिले आदिवासीहरू धेरैजसो सुविधाबाट वञ्चित अवस्थामा छन् भनेर स्वीकारेको छ । त्यही वञ्चनाले गर्दा उनीहरूको समान सहभागितामा बाधा-व्यवधान पुग्ने गर्दछ । अनेकौं घटनामा आदिवासीहरूसँग, विशेष गरी महिलासँग उनीहरूलाई निर्वाचन प्रक्रियामा सहभागी बन्न अनुमति दिने मान्यताप्राप्त नागरिकता वा परिचय खुलाउने कागजात नहुँदा यस्तो स्थिति आउँछ । अन्य घटनामा, चुनाव सम्बन्धी नियमले अल्पसङ्ख्यकको प्रतिनिधित्वलाई अनुमति दिँदैनन् । यसको अर्थ आदिवासीहरूलाई निर्णय प्रक्रियामा सहभागी हुनबाट प्रभावकारी तरिकाले बहिष्करणमा पारिन्छन् ।

यसको अतिरिक्त, महासन्धि नं. १६९ को धारा ७(१) ले प्रस्ट रूपमा उल्लेख गरेको छ, आदिवासीहरू “आफूलाई प्रत्यक्ष असर पार्नसक्ने राष्ट्रिय र क्षेत्रीय विकासका योजना तथा कार्यक्रमको तर्जुमा, कार्यान्वयन र मूल्याङ्कनमा सहभागी हुनेछन् ।” त्यसबाहेक, यही महासन्धिको धारा ३३ ले सरकारलाई “सम्बन्धित आदिवासीहरूसँगको सहयोगमा यो महासन्धिमा राखिएका साधनहरूको योजना निर्माण, समन्वयन, कार्यान्वयन र मूल्याङ्कनलाई” सुनिश्चित बनाउन संस्था वा उपयुक्त संयन्त्र स्थापना गर्न लगाएको छ ।

महासन्धि नं. १६९ मा सहभागिताको अवधारणासम्बन्धी थुप्रै सन्दर्भ राखिएका छन्, जसमा अरू शब्दावली पनि प्रयोग गरिएको छ । उदाहरणका लागि, आदिवासीहरूसँग “सहयोग” गर्ने दायित्व, आदिवासीहरूका “स्वतन्त्र रूपमा अभिव्यक्त इच्छा” विपरीतका उपाय अवलम्बन नगर्ने दायित्व र “अपवादका उपायका रूपमा ठाउँसारी आवश्यक ठहरिएको समयमा” आदिवासीहरूको “स्वतन्त्र र सूचित मन्जुरी” खोज्ने दायित्व ।

राष्ट्रिय कानून र नियमावलीहरूले आबादीका अन्य सदस्यलाई दिएका अधिकार र अवसरबाट आदिवासीका सदस्यहरूले पनि समान आधारमा लाभ पाउनेछन् ।

कुनै भेदभावबिना नागरिकता पाउने सामान्य अधिकारलाई आदिवासीहरूका व्यक्ति, संस्था, सम्पत्ति, श्रम, संस्कृति र परिवेश सुरक्षित पार्न स्थापित गरिएका विशेष प्रकारका उपायद्वारा कुनै पनि हालतमा पूर्वाग्रही दृष्टिले हेरिने छैन ।

महासन्धि नं. १६९ को दफा २(२)क र ४(३)

परामर्श र सहभागिताको अन्तर्सम्बन्ध के हो ?

आदिवासीहरूको परामर्श अधिकार बाह्य रूपमा पहल गरिएका वा थोपरिएका काम-कारबाहीउपर प्रतिक्रिया देखाउने अधिकारमा मात्र सीमित छैन । अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका सुपरिवेक्षण निकायहरूले परामर्श र सहभागितासम्बन्धी अवधारणाहरूको अन्तर्सम्बन्धलाई व्याख्या गरेका छन् । यसले के देखाउँछ भने आदिवासीहरूले बाह्य रूपमा पहल गरिएका प्रस्तावलाई मात्र प्रत्युत्तर नदिईकन र त्यसलाई प्रभाव पार्न मात्र सक्षम भएर पुग्दैन, उनीहरूले आफ्नो विकासलाई आकार दिने उपाय, कार्यक्रम र क्रियाकलापमा पनि सक्रिय रूपले सहभागी बन्ने र ती उपाय, कार्यक्रम र क्रियाकलापका लागि प्रस्ताव ल्याउने कामसमेत गर्नुपर्छ ।

सहभागिताको अर्थ परामर्शमा मात्र सीमित छैन, यो त त्यसभन्दा अगाडि बढ्नु हो । यसको मतलब आदिवासीहरूले आफ्ना पहलकदमीको ठोस स्वामित्व लिन अगुवाइ गर्नुपर्छ । यस मानेमा, महासन्धिको धारा ७ (१) मा उल्लेख भएबमोजिम परामर्श र सहभागितासँग गाँसिएका अवधारणा उपयोगी संयन्त्र हुन् । ती अवधारणा त्यस्ता संयन्त्र हुन्, जसले आदिवासीहरू विकास प्रक्रियामा आफ्ना प्राथमिकता तोक्नसक्छन् र आफ्ना आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विकासउपर नियन्त्रणको अभ्यास गर्नसक्छन् भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्छन् ।

खण्ड ३

भूमि र प्राकृतिक स्रोत

महासन्धि नं. १६९ आदिवासीहरूका सांस्कृतिक र आत्मिक मूल्य-मान्यताहरूको स्वीकारोक्तिमा आधारित रहेको छ । ती मूल्य-मान्यता उनीहरूको भूमिसँग गाँसिएका छन् । उनीहरूका भूमि र प्राकृतिक स्रोतप्रतिको अधिकारप्रति विशेष ध्यान दिनु जरूरी छ । किनभने यी कुरा स्व-व्यवस्थापन गर्ने र विकासका लागि आफ्ना प्राथमिकता तोक्ने अधिकारसँग सम्बन्धित बृहत्तर अधिकार सुरक्षित राख्ने कार्यका लागि आधारभूत पक्ष हुन् ।

आदिवासीहरूको भूमि अधिकारको क्षेत्र कस्तो छ ?

महासन्धिले आदिवासीहरूले परम्परागत रूपमा ओगटेका र व्यापक अर्थमा प्रयोग गरेका भूमि तथा प्राकृतिक स्रोतमाथिको अधिकारलाई मान्यता प्रदान गरेको छ । यसले उनीहरूले ओगटेका क्षेत्र र त्यहाँको सम्पूर्ण वातावरणलाई समेट्ने खालको अवधारणालाई महत्त्व दिन्छ । भूमि अधिकारको मान्यता परम्परागत पेसासँग आधारित रहन्छ । त्यसको अर्थ त्यस भूमिमा आदिवासीहरू वर्षौंवर्षदेखि बसोबास गर्दै आएका छन् र यसलाई उनीहरू आरूना भावी सन्ततिलाई हस्तान्तरण गर्न चाहन्छन् । त्यसकारण भूमिमाथि आदिवासीहरूका अधिकार स्थापित गर्ने अन्तिम आधार सरकारी मान्यता वा भूमि स्वामित्वको दर्ता नभई परम्परागत पेसा र प्रयोग हुन् । भूमिमाथिको अधिकारअन्तर्गत व्यक्तिगत तथा सामूहिक पक्ष रहन्छ । सरकारले आदिवासीहरूको भूमि पहिचान गर्ने कार्याविधिगत प्रक्रिया स्थापना गर्नुका साथै स्वामित्व र आधिपत्यको अधिकारलाई संरक्षण गर्नुपर्छ । यसमा क्षेत्र छुट्याउने, प्रमाण पुर्जा दिने र भूमिसँग सम्बन्धित दाबी समाधान गर्ने कामका लागि निकाय र संयन्त्रसमेत स्थापना गर्नुपर्दछ ।

परम्परागत पेसा भन्नाले भूमिप्रतिको अधिकारलाई जनाउँछ, चाहे यस्तो अधिकारलाई राज्यले मान्यता देओस् वा नदेओस् ।

CEACR, ७३ औं सत्र, सन् २००२, अवलोकन । पेरू, परिच्छेद ७ ।

महासन्धिमा भूमिबाट हुने आदिवासीहरूको विस्थापन रोक्न शृङ्खलाबद्ध सुरक्षात्मक व्यवस्था गरिएका छन् । यसले आदिवासीहरूलाई उनीहरूको भूमिबाट विस्थापन नगरिने आधारभूत सिद्धान्त स्थापना गरेको छ । विस्थापनलाई टार्ने नसकिने अवस्था आएमा यो अपवादको उपायको रूपमा मात्र हुनुपर्दछ । अपवादको रूपमा प्रयोग गरिने उपाय अँगाल्दा आदिवासीहरूको स्वतन्त्र र सूचित मन्जुरी कायम गर्नुपर्दछ । मन्जुरी लिन सकिएन भने पुनर्वासको निम्ति त्यस्तो उचित प्रक्रिया अँगाल्नुपर्छ, जसले सम्बन्धित आदिवासीहरूको प्रभावकारी प्रतिनिधित्वको अवसर प्रदान गर्दछ । त्यसको अतिरिक्त, उनीहरूको परम्परागत भूमिमा यथासम्भव छिटो फर्कन पाउने अधिकार हुन्छ । त्यो सम्भव नभएको अवस्थामा आदिवासीहरूलाई क्षतिपूर्तिस्वरूप समान गुण भएको भूमि र समान कानुनी हैसियत दिइनुपर्दछ ।

के प्राकृतिक स्रोतमाथि आदिवासीहरूको अधिकार रहन्छ ?

धेरै आदिवासीहरू भूमि र प्राकृतिक स्रोतमा उच्च रूपमा निर्भर रहन्छन् । उनीहरूले आफ्नो अर्थतन्त्र तथा वातावरण दिगो राख्न सुविधाजनक जीवन निर्वाहका अभ्यास विकास गरेका हुन्छन् । महासन्धि नं. १६९ ले भूमिको सन्दर्भमा सामान्य सिद्धान्तको रूपमा आदिवासीहरूको "भूमिसँग सम्बन्धित प्राकृतिक स्रोतमाथि अधिकार रहन्छ" भनेर भन्दछ । त्यस अधिकारान्तर्गत "स्रोतहरूको प्रयोग, व्यवस्थापन र संरक्षणमा सहभागिताको अधिकार रहन्छ ।" यसको अपवादको रूपमा राज्यले खनिज पदार्थ, भूमिगत स्रोत वा अरु स्रोतउपर स्वामित्व आफूमा राख्छ । यस्तो अवस्थामा महासन्धिले आदिवासीहरूसँग उचित परामर्श, उनीहरूको सहभागिता, लाभ प्राप्त गर्ने तथा कुनै पनि हानि पुगेमा त्यसका लागि क्षतिपूर्ति दिने लगायतका थुप्रै सुरक्षात्मक उपायको व्यवस्था गरेको छ । महासन्धिको धारा १५ मा उल्लेखित प्राकृतिक स्रोतसम्बन्धी प्रावधानहरूको प्रयोग महासन्धिको धारा ६ र ७ मा उल्लेखित परामर्श र सहभागिताको प्रावधानसँग जोडेर गर्नुपर्दछ, जसको विस्तृत व्याख्या अधिल्लो खण्डमा गरिसकिएको छ । महासन्धिले आदिवासीहरूको भूमिमा रहेका कुनै पनि स्रोतको अन्वेषण तथा दोहन गर्नुअघि उनीहरूका स्थार्थलाई कुन हदसम्म पक्षपोषण गर्छ वा गर्दैन भन्ने विषय पत्ता लगाउने कुरामा जोड दिन्छ ।

महासन्धिको धारा ७ (३) ले विशेषगरी योजनाबद्ध काम-कारबाहीका प्रभाव अध्ययन गर्दा आदिवासीहरूसँगको सहकार्यमा गर्नुपर्ने कुरामा विशेष जोड दिन्छ । उनीहरूमाथि योजनाबद्ध काम-कारबाहीका सामाजिक, आत्मिक, सांस्कृतिक र वातावरणीय प्रभावबारे साभेदारीपूर्ण अध्ययन गर्दा केही आधारभूत प्रावधान उपयोग गर्नुपर्छ । हेक्का राख्नुपर्ने प्रश्न के हो भने प्रभाव अध्ययन र परामर्शजस्ता आधारभूत प्रावधानको उपयोग काम-

आदिवासीहरूको आफ्नो भूमिमा निहित प्राकृतिक स्रोतमाथिको अधिकारलाई खास तवरले सुरक्षित राखिनेछ । जहाँ राज्यले खनिज पदार्थ वा भूमिगत स्रोतहरूको स्वामित्व लिन्छ, त्यहाँ सरकारहरूले उनीहरूसित परामर्श गर्ने प्रक्रियाहरू स्थापना गर्नेछन् र उनीहरूका स्वार्थहरू पूर्वाग्रही छन् कि भनेर छुट्याउँछन् । उनीहरू लाभमा सहभागी बन्नेछन् र उनीहरूले उचित क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्नेछन् ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि नं. १६९, धारा १५ (१) र (२)

कारबाही कार्यान्वयनको गर्दा मात्रै होइन, स्रोतहरूको अन्वेषणको चरणमा समेत गर्नुपर्दछ । यसमा सञ्चालकहरूलाई योजना सुरुआत गर्नु, छुट दिनु वा इजाजतपत्र दिनु अगावै आदिवासीहरूलाई अनिवार्य रूपमा सूचना दिने, उनीहरूसँग परामर्श गर्ने र उनीहरूको सहभागिता कायम गर्नेजस्ता कार्य पर्दछन् ।

प्राकृतिक स्रोतको अन्वेषण र दोहन गरिँदा परामर्श, सहभागिता र प्रभाव लेखाजोखाजस्ता प्रावधानको कार्यान्वयन पर्याप्त रूपमा नहुनु ज्यादै सामान्य कुरा भएको छ । यस विषयका गुनासाहरू अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको सुपरिवेक्षण गर्ने निकायमा पटक-पटक आउने गर्दछन् । राज्यबाट छुट वा अनुमति प्राप्त निजी क्षेत्रका सञ्चालकहरू र आदिवासीहरूबीच कहिलेकाहीँ यस विषयमा द्वन्द्व पनि हुने गर्दछ । यस परिप्रेक्ष्यमा, परामर्श र सहभागिताको उचित कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्ने जिम्मेवारी राज्यको हुन्छ भन्ने कुरा महत्त्वपूर्ण छ । राज्य यो जिम्मेवारी लागू गर्न चुकेमा त्यसले निजी क्षेत्रको लगानीमा खतरा उत्पन्न गर्दछ र आदिवासीहरूले महासन्धिको आधारमा आफ्ना अधिकार खोज्न सक्नेछन् ।

सन् २०१० मा महासन्धि र सिफारिस क्रियान्वयनसम्बन्धी विज्ञहरूको समिति -(CEACR) ले महासन्धि नं. १६९ माथिको अवलोकनमा पेरूको सरकारलाई "सम्बन्धित आदिवासीहरूको सहभागिता र परामर्शलाई महासन्धिका धाराहरू ६, ७ र १५ बमोजिम उनीहरूका प्रतिनिधि संस्थाहरूमार्फत पूर्ण सम्मान र विश्वासको वातावरणमा सुनिश्चित नगरेसम्मका लागि महासन्धिद्वारा समेटिएका मानिसहरूलाई असर पुऱ्याइरहेका प्राकृतिक स्रोतको अन्वेषण र दोहन कार्य बन्द गर्न" भनेको थियो (CEACR को प्रतिवेदन, सन् २०१०: ७८४) ।

(CEACR) ले त्यही वर्ष कोलम्बिया (पृष्ठ ७६२) र ग्वाटेमाला (पृष्ठ ७६८) का सरकारलाई त्यस्ता क्रियाकलाप स्थगन गर्न आग्रह गरेको थियो । रोजगारदाताहरूले यस्ता आग्रहको विरोध गर्दै औल्याएका थिए, "महासन्धिमा यस्ता आग्रहका लागि कुनै आधार छैन र यथाशीघ्र यसलाई हटाउनुपर्छ । विज्ञहरूको समिति कुनै अदालत होइन । उसले यसरी आर्थिक क्रियाकलाप रोक्न आग्रह गर्न सक्दैन (CApp प्रतिवेदन, सन् २०१०, भाग १ परिच्छेद ५४) ।"

विज्ञहरूको समितिले यो विषयलाई सन् २०११ मा प्रकाशित सामान्य अवलोकनमा सम्बोधन गरेको छ । त्यस सन्दर्भमा प्रस्ट्याएको छ, "यस समितिका काममध्ये यसले महासन्धिको प्रभावकारी कार्यान्वयनको प्रवर्धनका लागि सिफारिस गर्नसक्छ । आदिवासीहरूसँग परामर्श गर्न थाँती राखिएका क्रियाकलाप बन्द गर्न सिफारिस गर्छ कि गर्दैन भन्ने कुरामा समिति भन्न चाहन्छ, यो स्पष्ट रूपमा अदालत होइन । त्यसैले यसले अदालती आदेश वा अस्थायी उपाय जारी गर्न सक्दैन । सिफारिस र व्याख्या गरिएको घटनामा यसले सम्बन्धित मुलुकहरूसित केही वर्षदेखि कुरा गरिरहेको छ । उनीहरूलाई सम्बन्धित आदिवासीहरूसित महासन्धिका प्रावधानअनुरूप परामर्श गर्न आवश्यक उपाय अँगाल्न अनुरोध गरिरहेको छ ।"

CEACR को प्रतिवेदन, सन् २०११: ७८८

खण्ड ४

निजी क्षेत्रका लागि निहित अर्थ

निजी क्षेत्रका लागि महासन्धि नं. १६९ का निहित अर्थ के-के हुन् ?

महासन्धि नं. १६९ को कार्यान्वयनको जिम्मेवारी राज्यकै काँधमा भए तापनि महासन्धि अनुमोदन गर्ने मुलुकहरूमा कार्यरत निजी क्षेत्रका सक्रिय सहभागीहरूका लागि महासन्धिमा स्पष्ट कानुनी निहितार्थहरू छन् । महासन्धि अनुमोदन गरिसकेका राज्यहरूको हकमा यो महासन्धि कानुनी रूपमै बाध्यकारी हुनेछ । र, यस महासन्धि अन्तर्गत पर्ने उनीहरूका दायित्वहरू राष्ट्रिय स्तरमा प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गरिन्छ भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्न उनीहरूले ठोस कदम चाल्नु आवश्यक छ । तर धेरै मुलुकमा विशेषतः परामर्श अधिकारको सम्बन्धमा यो महासन्धिलाई कानुन र व्यवहारमा लागू गर्नमा अझै पनि प्रशस्त चुनौती रहेका छन् । यसको अर्थ के हो भने निजी क्षेत्रका सक्रिय सहभागीहरू कानुनी रूपमै बाध्यात्मक उपायका मापदण्डबीच नराम्ररी फँसिने हो कि भन्ने त्रास बोक्छन् । ती मापदण्ड राष्ट्रिय कानुन व्यवस्थामार्फत लागू हुन सक्छन् । र, अन्तर्राष्ट्रिय सुपरिवेक्षण संयन्त्रहरू र महासन्धि प्रभावकारी रूपले लागू गर्ने आवश्यक उपायमार्फत तिनको अनुगमन गरिन्छ ।

महासन्धि नं. १६९ लाई अनुमोदन गरिसकेका मुलुकमा यो महासन्धिलाई सही रूपमा स्थानीय मुलुकको कानुनानुरूप बनाउने कार्यको अभावले गर्दा धेरै घटनामा यसले कम्पनी र आदिवासीहरूबीच द्वन्द्व सृजना गरेको छ । यसले निजी क्षेत्रका सञ्चालकहरूको लगानीलाई जोखिममा पारेको छ । निजी क्षेत्रका सक्रिय सहभागीहरू कानुनी सुरक्षा, वैधता, साभेदारिता र दिगोपनाका मामिलाको निम्ति महासन्धिका सिद्धान्तबमोजिम कार्य गर्न प्रत्यक्ष चासो राख्दछन् । बहुराष्ट्रिय उद्योगहरूले महासन्धि नं. १६९ का सिद्धान्तलाई इमान्दारीसाथ बहुराष्ट्रिय उद्योग तथा सामाजिक नीतिसँग सम्बन्धित भएका अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन त्रिपक्षीय घोषणापत्रका साधारण सिद्धान्त प्रयोग गर्नु आवश्यक छ । त्यसले अन्य क्षेत्रमध्ये उद्योगहरूलाई पनि मानवअधिकार तथा श्रम अधिकारसँग सम्बन्धित

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका त्रिपक्षीय साभेदारहरूका लागि पुस्तिका

अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डलाई आदर गर्न लगाउँछ र राष्ट्रिय कानुनी तथा स्वीकृत अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वप्रतिको प्रतिबद्धताको सम्मान गर्न लगाउँछ ।

महासन्धि नं. १६९^५ बारे विश्व बैङ्कको अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्थान (आईएफसी) को व्याख्यात्मक टिप्पणीले कम्पनीहरूलाई महासन्धिसम्बन्धी निश्चित निर्देशन दिएको छ । साधारणतः यसले के उल्लेख गर्छ भने कम्पनीहरूले एउटा प्रतिष्ठामूलक दायित्वको सामना गर्दछ जो कम्पनीहरूका अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूसँग मेलखाने वा एकनासे कार्यमार्फत देखिने खालका कर्तव्यबाट उत्पन्न हुन्छ । साथै, यसले महासन्धि अनुमोदन गर्ने मुलुकहरूमा कार्य सञ्चालन गर्दा ध्यान दिनुपर्ने निम्न तत्त्वको उल्लेख गर्दछ:

- ▶ कम्पनीहरूले राष्ट्रिय कानूनको पालना गर्नुपर्दछ । महासन्धि नं. १६९ अनुमोदन गर्ने केही मुलुकमा यो महासन्धि उनीहरूको कानून-व्यवस्थामा प्रत्यक्ष रूपले लागू हुन्छ;
- ▶ सरकारहरूका प्रतिकूलताले कम्पनीहरूलाई असर पुऱ्याउनेछ । साथै, इजाजत-पत्र र छुट सुविधालाई पनि सङ्कटमा पार्नसक्छ;
- ▶ कहिलेकाहीँ यस्ता परिस्थिति पनि उत्पन्न हुन्छन्, जहाँ कम्पनीका कामहरूले महासन्धि नं. १६९ अन्तर्गत पर्ने राज्यका आरूना दायित्वहरूको कार्यान्वयनमा प्रभाव पार्छन वा तिनले सम्भौता गर्दछन । अतः "निजी क्षेत्रका कम्पनीहरूले अन्तर्राष्ट्रिय सम्भौताअन्तर्गतका राज्यका आरूना दायित्वहरू क्रियान्वयनमा हस्तक्षेप हुनेगरी काम गर्नु हुँदैन ।"

के आदिवासी अधिकारको सम्मान गर्नु कम्पनीहरूको सामान्य कर्तव्य हो ?

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासचिवको व्यापार तथा मानवअधिकार हेर्नका लागि नियुक्त विशेष प्रतिनिधि जोन रग्गीले विगतका वर्षमा व्यापार र मानवअधिकारसम्बन्धी एउटा ढाँचाको विकास गरेको छ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय ढाँचा भनी चिनिएको त्यस संरचनालाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घको मानवअधिकार परिषद्ले पारित गरेको छ । यो संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय ढाँचा तीन वटा खम्बामा अडिएको छः १) तेस्रो पक्षहरूद्वारा हुने व्यापारलगायत मानवअधिकार हननविरुद्ध उपयुक्त नीति, नियम र निर्णयको माध्यमबाट सुरक्षा दिनु

^५आईएफसी सन् २००७ । अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि नं. १६९ र निजी क्षेत्र ।

राज्यको कर्तव्य हुन्छ; २) मानवअधिकारको सम्मान गर्नु निगमको जिम्मेवारी (कर्पोरेट रेस्पन्सिबिलिटी) हो । त्यसको अर्थ हो, अरुको अधिकारलाई कमजोर तुल्याउने काम नगर्न तत्परताका साथ लाग्नु । ३) न्यायिक तथा गैरन्यायिक प्रकृतिका प्रभावकारी उपचारसम्म पीडितहरूको विस्तृत पहुँच हुनुपर्छ (ए/एचआरसी/१४/२७) ।

सामान्यतः अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले कम्पनीहरूलाई प्रत्यक्ष रूपबाट दायित्वहरू नथोपरे तापनि "सम्मान गर्नुपर्ने निगमको जिम्मेवारी भनेको अपेक्षित आचरणको एउटा मापदण्ड हो, जसलाई अन्ततः निगमीय जिम्मेवारीसँग सम्बन्धित हरेक स्वैच्छिक र नरम कानूनको साधनको रूपमा स्वीकार गरिएको हुन्छ" (पूर्ववत्) । व्यापार र मानवअधिकारका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय ढाँचाले "सम्मान गर्नुपर्ने जिम्मेवारी"का निम्न तत्वको वर्णन गर्दछ :

- ▶ यसको अर्थ अन्य व्यक्तिका अधिकार अतिक्रमण हुन नदिनु र उत्पन्न हुनसक्ने नकारात्मक प्रभावलाई सम्बोधन गर्नु हो ।
- ▶ राज्यले पूरा गर्नुपर्ने मानवअधिकार कर्तव्यहरूका लागि यो जिम्मेवारी स्वतन्त्रतापूर्वक अस्तित्वमा रहन्छ, जो सबै अवस्थामा सबै कम्पनीमा लागू हुन्छ ।
- ▶ यो जिम्मेवारी भनेको पारिएको प्रभावबाट निर्धारण गरिन्छ ।
- ▶ यसका तीन तत्वमाथि विचार पुऱ्याउनुपर्दछ: मुलुकको सन्दर्भ, कम्पनीका क्रियाकलापको असर र क्रियाकलापसँग जोडिएको दुर्व्यवहार ।
- ▶ अन्य व्यक्तिका अधिकार अतिक्रमण गर्ने जोखिमको व्यवस्थापनसम्बन्धी संस्थागत प्रत्युत्तर भनेको पूर्ण परिश्रमका साथ मानवअधिकारको अभ्यास गर्नु हो, जसका चार वटा आधारभूत अंश छन् :
  १. मानवअधिकारको सम्मान गर्ने कम्पनीका प्रतिबद्धतालाई उल्लेख गर्ने नीतिको अभिव्यक्ति वा प्रतिवेदन;
  २. मानवअधिकारमाथि कम्पनीका गतिविधि र सम्बन्धहरूको वास्तविक र सम्भावित प्रभावको आवधिक लेखाजोखा;
  ३. यी प्रतिबद्धता र लेखाजोखालाई आन्तरिक नियन्त्रण तथा रेखदेख गर्ने प्रणालीसँग एकीकृत गर्ने; र
  ४. कार्यसम्पादनको लेखाजोखा गर्ने र यसको प्रतिवेदन दिने ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका त्रिपक्षीय साभेदारहरूका लागि पुस्तिका

यो सही पद्धति 'अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि नं. १६९ र निजी क्षेत्रमाथि' गरिएको अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्थान (आईएफसी) को सूचनामूलक टिप्पणीको मार्गदर्शनसँग मेल खान्छ । यसले जोड दिएर भन्छ: "जोखिम न्यूनीकरण गर्न, सरकारले आफ्ना जिम्मेवारी पूरा गरिएको छ कि छैन भन्ने प्रश्नमा ढुक्क राख्न कम्पनीहरूलाई सुभाव दिनेछ ।" विशेषतः कम्पनीहरूले निम्न कुरा पुरा भएका छन् कि छैनन् भन्ने कुरामा दृष्टि पुन्याउनुपर्दछ:

- ▶ आदिवासीहरूको पहिचान गर्न प्रयोग गरिएको प्रक्रिया महासन्धि नं. १६९ को आवश्यकतासँग तादात्म्यता राख्छन् ।
- ▶ आदिवासीहरूको भूमिप्रतिको दाबी र विवाद सुल्झाउन अँगालिने कानुनी वा अन्य पद्धति स्वीकार्य छन् र परामर्शका विषय बनेका छन् ।
- ▶ भूमिको हक आदिवासीहरूबाट सुरुमा लिइएको थियो वा थिएन, यो हक कानुनसम्मत तरिकाले सही रूपमा प्राप्त गरिएको थियो वा थिएन, स्वामित्व प्राप्त खातिर कानुनको ज्ञानको अभावको फाइदा नलिईकन प्राप्त गरिएको थियो वा थिएन ।
- ▶ सम्बन्धित सरकारका अधिकारीहरूले प्राकृतिक स्रोतमाथि आदिवासीहरूका अधिकारलाई मान्यता दिएका छन् ।
- ▶ अन्वेषण र दोहनको इजाजतपत्र दिनुअघि उपयुक्त परामर्श लिइएको छ ।
- ▶ सम्बन्धित समुदायलाई आयोजनाबाट हुने फाइदामा सहभागी बन्न र उनीहरूलाई उचित क्षतिपूर्ति दिन सक्षम बनाउने संयन्त्रहरू यथास्थानमा छन् ।

परिशिष्ट क.

सूचनाका स्रोतहरू

सामान्य सूचना

आदिवासीहरूबारे अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको वेबसाइटमा महासन्धि नं. १६९ सँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको प्राविधिक सहायतासम्बन्धी सूचनालगायतका सूचना सामग्रीको भण्डारै रहेको छ । यसका लागि www.ilo.org/indigenous मा खोज्न सकिन्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि नं. १६९ (प्रो १६९) प्रवर्धन गर्ने कार्यक्रममा एउटा विशेष तालिम वेबसाइट छ । www.pro169.org मा आदिवासीहरूका अधिकार र विकासबारे पाठ्यक्रमका लागि आवश्यक पाठ्यपुस्तक, प्रकाशन, प्रस्तुति र दृश्यचित्रलगायतका सबै आवश्यक सामग्री रहेको छ ।

महासन्धि नं. १६९ बारे मार्गदर्शन

निम्नलिखित प्रकाशनले महासन्धि नं. १६९ बारे स्पष्ट र विस्तृत सूचना प्रदान गर्दछन्:

१. अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन । सामान्य अवलोकन: आदिवासी र जनजाति समुदाय । अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि तथा सिफारिस क्रियान्वयनसम्बन्धी विज्ञहरूको समिति, ८१ औं सत्र, २०१० । अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सम्मेलन, १००औं सत्र, २०११ । प्रतिवेदन ३(१क) ।
२. अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन । सामान्य अवलोकन: आदिवासी र जनजाति समुदाय । अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको महासन्धि र सिफारिस क्रियान्वयनसम्बन्धी विज्ञहरूको समिति ६९ औं सत्र, सन् २००८ । अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सम्मेलन, ९८ औं सत्र, सन् २००९ । प्रतिवेदन ३(१क) ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका त्रिपक्षीय साभेदारहरूका लागि पुस्तिका

३. अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन । ल्याटिन अमेरिकामा स्थानीय र अन्तर्राष्ट्रिय अदालतबाट गरिएको अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि नं. १६९ को प्रयोग । अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि नं. १६९ (प्रो १६९) प्रवर्धन गर्ने कार्यक्रम । जेनेभा, सन् २००९ ।
४. अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन । व्यवहारमा आदिवासी र जनजाति समुदायका अधिकार । अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि नं. १६९ को मार्गदर्शन । अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन सम्मेलन नं. १६९ प्रवर्धन गर्ने कार्यक्रम । जेनेभा, सन् २००९ ।
५. अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन । आदिवासी र जनजाति समुदायबारे अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन, १९८९ (नं. १६९): हातेपुस्तिका । आदिवासी र जनजाति समुदायबारे अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको नीति प्रवर्धन गर्ने आयोजना, सन् २००० ।
६. आदिवासी समुदायबारे आईएफसी मार्गदर्शन, टिप्पणी नं. ७ । अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्थान । सन् २००७ ।

आदिवासीहरूको श्रम-स्थितिसम्बन्धी सामग्री:

१. अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन । रोजगार र पेसामा आदिवासी र जनजाति समुदायहरूविरुद्धको भेदभाव उन्मूलन: अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि नं. १११ को मार्गनिर्देशन । जेनेभा, सन् २००७ ।
२. अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन । आदिवासी र जनजाति समुदायबीचको बालश्रमविरुद्ध लड्ने निर्देशिकाहरू । आइएलओ, आपीईसी र प्रो १६९ । जेनेभा, सन् २००६) ।
३. इ. बेदोया, ए बेदोया । पेरुभियाली अम्याजोनमा काठको निकासी र बँधुवा श्रम । अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन । लिमा, सन् २००५ ।
४. ट्रेण्डस्, थोमस भी., सं. । आदिवासी र जनजाति समुदायका परम्परागत पेसा: वृद्धिको क्रममा । आदिवासी र जनजाति समुदायसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको नीति प्रवर्धन कार्यक्रम, प्रो १६९ । जेनेभा, सन् २००० ।

परिशिष्ट ख.

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको महासन्धि नं. १६८

आदिवासी र जनजाति समुदायसम्बन्धी महासन्धि, १९८९

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको महासम्मेलनले,

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालयको सञ्चालक निकायबाट जेनेभामा बोलाइएको र ७ जुन १९८९ मा यसले आफ्नो ७६ औं अधिवेशन सम्पन्न गरेको,

आदिवासी तथा जनजातिसम्बन्धी महासन्धि तथा सिफारिस, १९५७ मा समाविष्ट अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरूलाई उल्लेख गर्दै,

मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र र भेदभाव निवारणसम्बन्धी थुप्रै अन्तर्राष्ट्रिय लिखतका व्यवस्थाहरूलाई स्मरण गर्दै,

सन् १९५७ देखि अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको क्षेत्रमा भएका विकासहरू तथा विश्वका सबै क्षेत्रमा आदिवासी तथा जनजातिका अवस्थाका सम्बन्धमा भएका विकासहरूले यस विषयमा पहिलेका मापदण्डहरूको सम्मिश्रणवादी अभिमुखीकरणलाई हटाउने उद्देश्यले नयाँ अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड स्वीकार गर्न उपयुक्त भएको कुरालाई विचार गर्दै,

आफ्नो बसोबास रहेका राज्यहरूको संरचनाभित्र आफ्ना संस्थाहरू, जीवन-पद्धति तथा आर्थिक विकासमाथि नियन्त्रण गर्न पाउने; आफ्ना पहिचान, भाषा र धर्महरू कायम राख्ने र विकास गर्ने आदिवासीहरूका आकाङ्क्षालाई मान्यता दिदै,

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका त्रिपक्षीय साभेदारहरूका लागि पुस्तिका

विश्वका कयौं भागमा आदिवासीहरू आफ्नो बसोबास रहेको राज्यभित्र अन्य जनतासरह आफ्ना आधारभूत मानवअधिकार उपभोग गर्न असमर्थ रहेका र उनीहरूका कानुन, मूल्य, परम्परा र दृष्टिकोण प्रायः हराउँदै गएको कुरालाई उल्लेख गर्दै,

सांस्कृतिक विविधतामा तथा मानव-जातिको सामाजिक तथा पर्यावरणीय सामञ्जस्यतामा तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग र समझदारीमा आदिवासी तथा जनजातिले पुऱ्याएको विशिष्ट योगदानतर्फ ध्यानाकर्षण गर्दै,

संयुक्त राष्ट्रसङ्घ, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय खाद्य तथा कृषि सङ्गठन, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय शैक्षिक, वैज्ञानिक तथा सांस्कृतिक सङ्गठन र विश्व स्वास्थ्य सङ्गठन एवं इन्टर-अमेरिकी इण्डियन इन्स्टिच्यूटबाट उपयुक्त तह र सम्बन्धित क्षेत्रमा प्राप्त भएको सहयोगमा देहायका व्यवस्था तर्जुमा गरिएको र यी व्यवस्थाको क्रियान्वयनलाई प्रवर्धन र सुनिश्चित गर्न यस्तो सहयोग जारी राख्न प्रस्ताव गरिएको कुरालाई उल्लेख गर्दै,

यस अधिवेशनको चौथो कार्यसूचीका रूपमा रहेको आदिवासी तथा जनजातिसम्बन्धी महासन्धि, १९५७ (नं. १०७) को आंशिक संशोधनसम्बन्धी केही प्रस्ताव ग्रहण गर्ने निर्णय गर्दै,

तथा यी प्रस्तावले आदिवासी तथा जनजातिसम्बन्धी महासन्धि, १९५७ लाई संशोधन गरी एउटा अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको रूप लिने कुराको निर्णय गर्दै,

आज सन् एक हजार नौ सय उनानब्बे सालको जुन महिनाको सत्ताइसौं तारिखका दिन आदिवासी तथा जनजाति आबादीसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ भनिने देहायको महासन्धिलाई पारित गरेको छ ।

भाग १. सामान्य नीति

धारा १

१. यो महासन्धि देहायका हकमा लागू हुनेछ:
  - (क) सामाजिक, सांस्कृतिक र आर्थिक अवस्थाका कारण राष्ट्रिय समुदायका अन्य समूहबाट भिन्न रहेका, आफ्नै परम्परा वा प्रथा वा विशेष कानून वा नियमका कारणबाट पूर्ण वा आंशिक रूपमा नियमित हुने हैसियत भएका स्वतन्त्र मुलुकका आदिवासीहरू,
  - (ख) विजय गरिएको बेला वा औपनिवेशीकरण गरिएको समयमा वा वर्तमान राज्यको सिमाना कोरिएको बखत कुनै मुलुक वा सो मुलुक रहेको कुनै भौगोलिक क्षेत्रमा बसोबास गरेका बासिन्दाहरूको वंश भएका कारण आदिवासी मानिने र आफ्नो कानुनी हैसियत जस्तोसुकै भए तापनि आफ्ना केही वा सबै सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक र राजनीतिक संस्था कायम राख्ने स्वतन्त्र मुलुकका जनताहरू ।
२. आदिवासी वा जनजातिको रूपमा स्वपहिचान यस महासन्धिका व्यवस्थाहरू लागू हुने समूहहरूको निर्धारण गर्नका लागि एउटा मौलिक मापदण्ड मानिनेछ ।
३. यस महासन्धिमा प्रयुक्त 'पीपुल्स' शब्दलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनान्तर्गत सो शब्दले जनाउनसक्ने अधिकारहरूका सम्बन्धमा कुनै पनि प्रभाव पार्नेगरी व्याख्या गरिने छैन ।

धारा २

१. सम्बन्धित आदिवासीहरूको सहभागितामा निजहरूका अधिकार संरक्षण गर्न र निजहरूको अखण्डताको सम्मानलाई प्रत्याभूति गर्न समन्वित र प्रणालीबद्ध कार्यको विकास गर्ने जिम्मेवारी सरकारहरूको हुनेछ ।
२. यस्तो कार्यमा देहायका उपायसमेत समावेश हुनेछन्:

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका त्रिपक्षीय साभेदारहरूका लागि पुस्तिका

- (क) राष्ट्रिय कानून तथा नियमले मुलुकको जनसङ्ख्याका अन्य सदस्यलाई प्रदान गरेका अधिकार तथा अवसरबाट आदिवासीहरूका सदस्यले पनि समान रूपमा फाइदा लिएको सुनिश्चित गर्ने,
- (ख) आदिवासीहरूका सामाजिक तथा सांस्कृतिक पहिचान, परम्परा तथा प्रथा र संस्थाप्रतिको सम्मान राख्दै निजहरूका सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको पूर्ण कार्यान्वयनको प्रवर्धन गर्ने,
- (ग) आदिवासीहरूका आकाङ्क्षा तथा जीवन-पद्धतिसँग अनुकूल हुनेगरी आदिवासीहरू तथा राष्ट्रिय समुदायका अन्य सदस्यबीच विद्यमान सामाजिक-आर्थिक खाडल उन्मूलन गर्न सम्बन्धित आदिवासीहरूका सदस्यहरूलाई सहयोग गर्ने ।

धारा ३

१. आदिवासीहरूले मानवअधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताका सबै उपाय निर्बाध रूपमा वा कुनै भेदभावबिना उपभोग गर्नेछन् । यस महासन्धिको व्यवस्थाहरू आदिवासीहरूका पुरुष तथा महिला सदस्यका हकमा कुनै भेदभावबिना लागू हुनेछन् ।
२. यस महासन्धिमा उल्लिखित अधिकारलगायत सम्बन्धित आदिवासीहरूका मानवअधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताहरूको उल्लङ्घनका लागि कुनै किसिमको बल प्रयोग वा जबरजस्ती गरिनेछैन ।

धारा ४

१. सम्बन्धित आदिवासीहरूका संस्थाहरू, सम्पत्ति, श्रम, संस्कृति र वातावरण तथा व्यक्तिहरूको सुरक्षाका लागि उपयुक्त विशेष उपाय पारित गरिनेछन् ।
२. यस्ता विशेष उपाय सम्बन्धित आदिवासीहरूका स्वतन्त्र रूपमा अभिव्यक्त भएका इच्छाविपरीत हुने छैनन् ।
३. यस्ता विशेष उपायले नागरिकका साधारण अधिकारको भेदभावरहित उपभोगमा कुनै पनि किसिमले प्रतिकूल प्रभाव पार्ने छैनन् ।

धारा ५

यस महासन्धिका व्यवस्था लागू गर्दा,

- (क) आदिवासीहरूका सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक तथा आत्मिक मूल्य तथा प्रचलनलाई मान्यता दिँदै संरक्षण गरिनेछ, र निजहरूले समूहगत तथा व्यक्तिगत रूपमा भेल्लुपरेका समस्याको प्रकृतिलाई समूचित ध्यान दिइनेछ ।
- (ख) आदिवासीहरूका मूल्य, अभ्यास तथा संस्थाको अखण्डतालाई सम्मान गरिनेछ ।
- (ग) प्रभावित आदिवासीहरूको सहभागिता र सहयोगमा, यस्ता आदिवासीहरूले जीवन तथा कामका नयाँ अवस्थाको सम्बन्धमा अनुभव गरेका कठिनाई न्यूनीकरण गर्ने उद्देश्य भएका नीति ग्रहण गरिनेछ ।

धारा ६

१. यस महासन्धिका अवस्था लागू गर्दा, सरकारले देहायबमोजिम गर्नेछन्:

- (क) आदिवासीहरूलाई प्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पार्नसक्ने कानुनी वा प्रशासनिक कामका सम्बन्धमा विचार गर्दा उपयुक्त कार्यविधि र खासगरी निजहरूका प्रतिनिधिमूलक संस्थामार्फत सम्बन्धित आदिवासीहरूसँग परामर्श गर्ने,
- (ख) निजहरूसँग सरोकार राख्ने नीति तथा कार्यक्रमका लागि जिम्मेवार निर्वाचित संस्था तथा प्रशासनिक र अन्य निकायमा निर्णय गर्ने सम्पूर्ण तहमा जनसङ्ख्याका अन्य तह जुन हदसम्म सहभागी भएका छन्, कम्तीमा सोही हदमा आदिवासीहरू स्वतन्त्र ढङ्गले सहभागी हुनसक्ने माध्यम स्थापित गर्ने,
- (ग) आदिवासीहरूका आफ्नै संस्था तथा पहलको पूर्ण विकासका लागि माध्यम खडा गर्ने तथा उपयुक्त भएको अवस्थामा यस प्रयोजनका लागि आवश्यक स्रोत उपलब्ध गराउने ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका त्रिपक्षीय साभेदारहरूका लागि पुस्तिका

- यस महासन्धि कार्यान्वयन गर्दा गरिने परामर्श असल नियतले र परिस्थितिअनुकूल हुनेगरी प्रस्तावित उपायहरूका सम्बन्धमा सहमति वा सम्झौता हासिल गर्ने उद्देश्यले गरिनेछ ।

धारा ७

- सम्बन्धित आदिवासीहरूलाई आफ्ना जीवन, आस्था, संस्था तथा आत्मिक कल्याण तथा निजहरूले ओगटेको वा अन्य किसिमले प्रयोग गरेको भूमिमा प्रभाव पार्ने विकासका प्रक्रियाका लागि आफ्नो प्राथमिकता निर्धारण गर्ने तथा सम्भव भएको हदसम्म आफ्ना आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विकासउपर नियन्त्रण कायम राख्ने अधिकार हुनेछ । यसका अतिरिक्त, निजहरूलाई प्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पार्नसक्ने राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय विकासका योजना र कार्यक्रमको तर्जुमा, कार्यान्वयन र मूल्याङ्कनमा निजहरू सहभागी हुनेछन् ।
- प्रभावित आदिवासीहरूको सहभागिता र सहयोगमा निजहरूको जीवन र कार्य-अवस्था तथा स्वास्थ्य र शिक्षाको तहमा सुधार ल्याउने विषय, निजहरू बसोबास गर्ने क्षेत्रहरूको समग्र आर्थिक विकास गर्ने योजनामा प्राथमिकता प्राप्त विषय हुनेछ । यस्ता क्षेत्रको विकासका लागि तय गरिने विशेष आयोजनाहरूसमेत यस्तो सुधार प्रवर्धन गर्ने किसिमले तय गरिनेछ ।
- सरकारहरूले उपयुक्त भएको अवस्थामा सम्बन्धित आदिवासीहरूको सहयोगमा योजनाबद्ध विकासका काम-कारबाहीबाट निजहरूमा पर्ने सामाजिक, आत्मिक, सांस्कृतिक र वातावरणीय प्रभाव लेखाजोखा गर्न अध्ययनहरू सञ्चालन गर्ने कुरा सुनिश्चित गर्नेछन् । त्यस्ता अध्ययनका निष्कर्षलाई कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि मुख्य आधारको रूपमा लिइनेछ ।
- सरकारहरूले सम्बन्धित आदिवासीहरूको सहयोगमा निजहरू बसोबास गर्ने भू-क्षेत्रहरूको वातावरण संरक्षण र बचावट गर्ने उपाय अपनाउनेछन् ।

धारा ८

- सम्बन्धित आदिवासीहरूको हकमा राष्ट्रिय कानून र नियम लागू गर्दा निजहरूका परम्परा वा पम्परागत कानूनलाई समूचित ध्यान दिइनेछ ।

२. राष्ट्रिय कानून प्रणाली तथा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मान्यता प्राप्त मानवअधिकारबाट परिभाषित भएका मौलिक अधिकारसँग नबाफिएको अवस्थामा आदिवासीहरूलाई आफ्ना परम्परा तथा संस्था कायम राख्ने अधिकार हुनेछ । यो सिद्धान्त लागू गर्दा उत्पन्न हुनसक्ने विवाद समाधान गर्न, आवश्यक भएको अवस्थामा कार्यविधिहरू स्थापित गरिनेछन् ।
३. यस धाराका उपधारा १ र २ कार्यान्वयन भएको कारणले आदिवासीहरूका सदस्यलाई सम्पूर्ण नागरिकलाई प्रदान गरिएका अधिकारको प्रयोग गर्न तथा तदनुसूपका कर्तव्य पालना गर्नबाट रोक लगाइने छैन ।

धारा ८

१. राष्ट्रिय कानून प्रणाली तथा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मान्यताप्राप्त मानवअधिकारसँग अनुकूल भएको हदसम्म सम्बन्धित आदिवासीहरूबाट आफ्ना सदस्यहरूले गरेका कसुरलाई नियमित गर्ने सम्बन्धमा परम्परागत रूपमा अभ्यास हुँदै आएका विधिको सम्मान गरिनेछ ।
२. दण्ड-सजायका व्यवस्थासम्बन्धी आदिवासीहरूका परम्परालाई त्यस्ता मुद्दा हेर्ने अधिकारी तथा अदालतहरूले ध्यान दिनेछन् ।

धारा १०

१. आदिवासीहरूका सदस्यउपर सामान्य कानूनले व्यवस्था गरेको दण्ड-सजाय लागू गर्दा निजहरूका आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विशिष्टतालाई ध्यान दिइनेछ ।
२. कारागारमा बन्द गर्ने बाहेकका दण्ड-सजायका विधिलाई प्राथमिकता दिइनेछ ।

धारा ११

कानूनले सम्पूर्ण नागरिकको हकमा लागू हुनेगरी तोकेको अवस्थामा बाहेक, पारिश्रमिक भुक्तानी गरी वा नगरी सम्बन्धित आदिवासीहरूका सदस्यबाट अनिवार्य रूपमा कुनै पनि किसिमले वैयक्तिक सेवा लिने कार्यलाई कानूनद्वारा निषेधित र दण्डनीय मानिनेछ ।

धारा १२

सम्बन्धित आदिवासीहरूका अधिकार दुरुपयोग भएको विरुद्धमा यस्ता अधिकारको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि निजहरूले व्यक्तिगत रूपमा वा आफ्ना प्रतिनिधिमूलक निकायमार्फत कानुनी कारबाही चलाउन सक्नेगरी निजको अधिकार सुरक्षित गरिनेछ । आदिवासीहरूका सदस्यहरूले आवश्यक भएको अवस्थामा अनुवादको माध्यमबाट वा अन्य प्रभावकारी माध्यमबाट निजहरूले कानुनी कारबाही बुझ्न सकेको र निजहरूलाई बुझ्न सकिएको कुरा सुनिश्चित गर्ने उपाय अपनाइनेछन् ।

भाग २: भूमि

धारा १३

१. महासन्धिको यस भागका व्यवस्था लागू गर्दा सरकारले सम्बन्धित आदिवासीहरूका संस्कृति र आत्मिक मूल्यहरूका लागि अवस्थानुसार निजहरूले ओगटेका वा अन्य कुनै पनि किसिमले प्रयोग गरेका भूमि वा भू-क्षेत्रसँग वा दुवैसँग निजहरूको सम्बन्धको र खासगरी यस सम्बन्धको सामूहिक पक्षको विशेष महत्त्वलाई सम्मान गर्नेछन् ।
२. धारा १५ र १६ मा प्रयुक्त 'भूमि' भनिने शब्दले सम्बन्धित आदिवासीहरूले ओगटेका वा अन्य किसिमले प्रयोग गरेका क्षेत्रको समग्र पर्यावरणलाई समेटने भू-क्षेत्रको अवधारणालाई समेत जनाउनेछ ।

धारा १४

१. सम्बन्धित आदिवासीहरूले परम्परागत रूपमा ओगट्दै आएको भूमिमा निहित निजहरूको स्वामित्व र भोगाधिकारलाई मान्यता दिइनेछ । यसका अतिरिक्त, सम्बन्धित आदिवासीहरूले एकलौटी रूपमा नओगटेका, तर जीविकोपार्जन र परम्परागत गतिविधिका लागि परम्परागत रूपमा पहुँच प्राप्त गरेका भूमि प्रयोग गर्ने निजहरूको अधिकारको रक्षा गर्न उपयुक्त उपायहरू अँगालिनेछन् । यस सम्बन्धमा फिरन्ते जनता र घुमन्ते किसानहरूको अवस्थाउपर विशेष ध्यान दिइनेछ ।

२. सरकारहरूले सम्बन्धित आदिवासीहरूले परम्परागत रूपमा ओगटेको भूमि पहिचान गर्न तथा निजहरूको स्वामित्व र भोगाधिकारको प्रभावकारी संरक्षणको प्रत्याभूति दिन आवश्यक कदम चाल्नेछन् ।
३. सम्बन्धित आदिवासीहरूले गरेका भूमिसम्बन्धी दाबी समाधान गर्न राष्ट्रिय कानून प्रणालीमा पर्याप्त कार्यविधिको व्यवस्था गरिनेछ ।

धारा १५

१. सम्बन्धित आदिवासीहरूका भूमिसँग सम्बन्धित प्राकृतिक स्रोतको अधिकारलाई विशेष रूपमा सुरक्षित गरिनेछ । यस्ता अधिकारमा यस्ता स्रोतको उपयोग, व्यवस्थापन र संरक्षणमा सहभागी हुने आदिवासीहरूको अधिकारसमेत समावेश छ ।
२. खनिज पदार्थ वा अन्य भूमिगत स्रोतको स्वामित्व वा भूमिसम्बन्धी अन्य स्रोतको अधिकार राज्यमा निहित रहने अवस्थामा राज्यले आदिवासीहरूका भूमिसँग सम्बन्धित यस्ता स्रोतको अन्वेषण वा दोहनका लागि कुनै पनि कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा वा सञ्चालन गर्ने अनुमति दिनुअघि निजहरूको हितमा प्रतिकूल प्रभाव पर्ने वा नपर्ने वा पर्ने भए कुन हदसम्म प्रतिकूल प्रभाव पार्नसक्ने हो, सो कुरा निर्धारण गर्ने उद्देश्यले आदिवासीहरूसँग परामर्श गर्ने कार्यविधिहरू स्थापित गर्ने वा कायम राख्नेछ । सम्बन्धित आदिवासीहरू सम्भव भएसम्म यस्ता काम-कारबाहीबाट हुने लाभमा सहभागी हुनेछन् र यस्ता काम-कारबाहीको कारणबाट आफूलाई कुनै हानि-नोक्सानी हुन गएमा निजहरूले सो बापत मुनासिब क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्नेछन् ।

धारा १६

१. यस धाराका देहायका उपधाराको अधीनमा रही सम्बन्धित आदिवासीहरूले ओगटेको भूमिबाट निजहरूलाई हटाइने छैन ।
२. अपवादका उपायका रूपमा आदिवासीहरूको ठाउँसारी आवश्यक देखिएको अवस्थामा निजहरूको स्वतन्त्र र सुसूचित मन्जुरी लिएर मात्र यस्तो ठाउँसारी गरिनेछ । निजहरूको सहमति प्राप्त गर्न नसकिने भएमा सम्बन्धित आदिवासीहरूको प्रभावकारी प्रतिनिधित्वका लागि मौका दिनुपर्ने व्यवस्था तथा उपयुक्त भएमा सार्वजनिक

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका त्रिपक्षीय साभेदारहरूका लागि पुस्तिका

जाँचबुझ गर्ने समेत व्यवस्था गर्ने राष्ट्रिय कानून र नियमहरूबाट स्थापित उपयुक्त कार्यविधिहरू अवलम्बन गरेर मात्रै त्यस्तो ठाउँसारी गरिनेछ ।

३. जहाँ जहिले सम्भव हुन्छ, आदिवासीहरूलाई ठाउँसारी गर्नुपर्ने कारण समाप्त हुनेबित्तिकै निजहरूको परम्परागत भूमिमा फर्कन पाउने अधिकार हुनेछ ।
४. त्यसरी फर्कन सम्भव नभएको अवस्थामा सम्झौतामा निर्धारण भएबमोजिम वा यस्तो सम्झौता नभएको अवस्थामा उपयुक्त कार्यविधिअनुसार, आदिवासीहरूलाई सम्पूर्ण सम्भावित अवस्थामा निजहरूको वर्तमान आवश्यकता र भावी विकासका लागि व्यवस्था गर्न उपयुक्त र कम्तीमा निजहरूले पहिले ओगटेको भूमिको गुणस्तर र कानुनी हैसियतसरहको भूमि उपलब्ध गराइनेछ । सम्बन्धित आदिवासीहरूले मौद्रिक वा जिन्सी क्षतिपूर्तिलाई प्राथमिकता दिएकोमा निजहरूलाई उपयुक्त जमानतमा त्यसरी क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराइनेछ ।
५. यसरी ठाउँसारी भएका आदिवासीहरूलाई त्यसबाट हुन गएको कुनै पनि हानि वा नोक्सानीबापत पूर्ण रूपमा क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराइनेछ ।

धारा १७

१. सम्बन्धित आदिवासीहरूद्वारा निजहरूका सदस्यहरूलाई भूमिसम्बन्धी अधिकार हस्तान्तरण गर्न स्थापित गरिएका कार्यविधिहरूलाई सम्मान गरिनेछ ।
२. आफ्नो समुदायबाहिर निजहरूको भूमि बिक्री गर्ने वा अन्य तरिकाले हक हस्तान्तरण गर्ने निजहरूको हैसियतका सम्बन्धमा विचार गर्दा सम्बन्धित आदिवासीहरूसँग परामर्श गरिनेछ ।
३. आदिवासीहरूको भूमिमाथि स्वामित्व, भोगचलन वा उपयोगको सम्बन्धमा निजहरूसँग असम्बन्धित व्यक्तिलाई निजहरूका परम्पराबाट वा निजहरूका सदस्यले कानून नबुझेको कारणबाट पाउने फाइदा लिनबाट रोक लगाइनेछ ।

धारा १८

सम्बन्धित आदिवासीहरूको भूमिको अनधिकृत अतिक्रमण वा भोग परेबापत कानूनद्वारा पर्याप्त दण्ड-सजायको व्यवस्था गरिनेछ र यस्ता कसुर रोक्न सरकारहरूले उपायहरू अँगाल्नेछन् ।

धारा १९

राष्ट्रिय कृषि कार्यक्रमहरूले देहायका विषयका सम्बन्धमा जनसङ्ख्याका अन्य क्षेत्रलाई प्रदान गरिएको व्यवहारसरहको समान व्यवहार सम्बन्धित आदिवासीहरूलाई पनि प्रदान गरिएको कुरा सुनिश्चित गर्नेछन्:

- (क) आफ्नो सामान्य जीवनयापनका लागि अत्यावश्यक कुराहरूको वा निजहरूको सङ्ख्यामा हुने सम्भाव्य वृद्धिको व्यवस्थापन गर्न आवश्यक क्षेत्र नभएको अवस्थामा आदिवासीहरूलाई अधिकतम भूमि हुने व्यवस्था,
- (ख) आदिवासीहरूको भोगचलनमा रहेको भूमिको विकासलाई प्रवर्धन गर्न आवश्यक साधनहरूको व्यवस्था ।

भाग ३: भर्ना तथा रोजगारका अवस्थाहरू

धारा २०

१. राष्ट्रिय कानून र नियमहरूको संरचनाभिन्न रही तथा सम्बन्धित आदिवासीहरूको सहयोगमा, सरकारहरूले सामान्य रूपमा कामदारहरूको हकमा लागू हुने कानूनहरूबाट निजहरूको संरक्षण प्रभावकारी रूपले नभएको हदसम्म यस्ता आदिवासीसँग सम्बन्धित कामदारहरूको भर्ना र रोजगारका अवस्थसँग सम्बन्धित प्रभावकारी संरक्षण सुनिश्चित गर्न विशेष उपाय अवलम्बन गर्नेछन् ।
२. सरकारहरूले सम्बन्धित आदिवासीहरूसँग जोडिएका कामदार र अन्य कामदारबीचको कुनै पनि खालको भेदभाव रोक्न खासगरी देहायका हरसम्भव कार्य गर्नेछन्:
  - (क) दक्षतापूर्ण रोजगारलगायत रोजगारमा प्रवेश र बढुवा तथा पदोन्नतिका उपाय,

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका त्रिपक्षीय साभेदारहरूका लागि पुस्तिका

- (ख) समान मूल्यको कामका लागि समान पारिश्रमिक,
- (ग) औषधोपचार र सामाजिक सहायता, पेसागत सुरक्षा र स्वास्थ्य, सम्पूर्ण सामाजिक सुरक्षाका लाभ तथा पेसागत रूपमा सम्बन्धित अन्य कुनै पनि लाभ तथा आवास,
- (घ) सङ्घ, संस्थाको अधिकार तथा कानुनी ट्रेड युनियन गतिविधि गर्ने सम्पूर्ण स्वतन्त्रता तथा रोजगारदाताहरू वा रोजगारदाता संस्थाहरूसँग सामूहिक सम्झौताहरू गर्ने अधिकार ।
३. अवलम्बन गरिएका उपायमा देहायका कुरा सुनिश्चित गर्ने उपायसमेत समावेश हुनेछन्:
- (क) सम्बन्धित आदिवासीहरूसँग जोडिएका कामदारहरू, कृषिजन्य तथा अन्य रोजगारमा सङ्लग्न मौसमी, आकस्मिक र आप्रवासी कामदारलगायत, श्रम ठेकेदारहरूले रोजगारमा लगाएका कामदारले समेत राष्ट्रिय कानुन तथा अभ्यासबाट सोही क्षेत्रमा सङ्लग्न अन्य त्यस्तै कामदारलाई प्रदान गरिएको संरक्षण उपभोग गर्ने र निजहरूलाई श्रम कानुनान्तर्गतका निजहरूका अधिकार तथा निजहरूलाई उपलब्ध भएका उपचारका उपायबारे पूर्ण जानकारी गराउने कुरा,
- (ख) आदिवासीहरूसँग सम्बन्धित कामदारलाई र खासगरी कीटनाशक वा अन्य विषालु पदार्थको संसर्ग हुने अवस्थामा निजहरूको स्वास्थ्यका लागि जोखिमपूर्ण हुने कार्य-स्थितिमा काम गर्न नलगाइने कुरा,
- (ग) आदिवासीहरूसँग सम्बन्धित कामदारलाई बैधुवा श्रम वा ऋण तिर्न नसकेका कारण दास हुनुपर्ने अन्य किसिमका कामलगायत बलजफती भर्ना प्रणालीअन्तर्गत भर्ना नगरिने कुरा,
- (घ) आदिवासीहरूसँग सम्बन्धित कामदारले महिला र पुरुषका लागि रोजगारमा समान अवसर र समान व्यवहार उपयोग गर्ने र यौनजन्य दुर्व्यवहारविरुद्ध संरक्षण पाउने कुरा ।

४. प्रस्तुत महासन्धिको यस भागका व्यवस्थाको पालना भएको कुरा सुनिश्चित गर्ने उद्देश्यले सम्बन्धित आदिवासीहरूसँग जोडिएका कामदारहरूले ज्यालादारी रोजगार गरेका क्षेत्रहरूमा पर्याप्त श्रम निरीक्षण सेवाहरू स्थापित गर्नेतर्फ विशेष ध्यान दिइनेछ ।

भाग ४ : व्यावसायिक तालिम, हस्तकला र ग्रामीण उद्योगहरू

धारा ११

सम्बन्धित आदिवासीहरूका सदस्यहरूले व्यावसायिक तालिमका उपायका सम्बन्धमा कम्तीमा अन्य नागरिकले पाउने सरह समान अवसर उपभोग गर्नेछन् ।

धारा २२

१. सामान्य प्रयोगका व्यावसायिक तालिम कार्यक्रममा सम्बन्धित आदिवासीहरूका सदस्यहरूको स्वैच्छिक सहभागिता प्रवर्धन गर्ने उपाय अपनाइनेछन् ।
२. सामान्य प्रयोगका व्यावसायिक तालिम कार्यक्रमले सम्बन्धित आदिवासीहरूका विशेष आवश्यकतालाई पूरा नगरेको अवस्थामा सरकारहरूले उनीहरूको सहभागितामा विशेष तालिम कार्यक्रम र सुविधाको व्यवस्था मिलाउनेछन् ।
३. कुनै पनि विशेष तालिम कार्यक्रम सम्बन्धित आदिवासीहरूका आर्थिक वातावरण, सामाजिक र सांस्कृतिक अवस्था तथा व्यावहारिक आवश्यकतामा आधारित हुनेछन् । यस सम्बन्धमा गरिएका कुनै पनि अध्ययन आदिवासीहरूसँगको सहयोगमा गरिनेछ र यस्ता कार्यक्रमको सङ्गठन र सञ्चालनका सम्बन्धमा उनीहरूसँग परामर्श गरिनेछ । सम्भव भएको अवस्थामा, उनीहरूले त्यस्तो निर्णय गरेमा यस्ता विशेष तालिम कार्यक्रमको सङ्गठन र सञ्चालनका लागि प्रगतिशील रूपमा जिम्मेवारी बहन गर्नेछन् ।

धारा २३

१. हस्तकला उद्योग, ग्रामीण र समुदायमा आधारित उद्योगहरू तथा सम्बन्धित आदिवासीहरूको निर्वाहमुखी अर्थतन्त्र र शिकार खेल्ने, माछा मार्ने, पासो थाप्ने र जम्मा गर्ने जस्ता परम्परागत क्रियाकलापलाई निजहरूको संस्कृतिको संवर्धन तथा आर्थिक आत्मनिर्भरता विकासमा महत्त्वपूर्ण तत्वहरूको रूपमा मान्यता दिइनेछ । सरकारहरूले उपयुक्त भएको अवस्थामा आदिवासीहरूको सहभागितामा त्यस्ता क्रियाकलाप सुदृढ गरिएको र प्रवर्धन गरिएको कुरा सुनिश्चित गर्नेछन् ।
२. सम्बन्धित आदिवासीहरूको अनुरोधमा, सम्भव भएको अवस्थामा उनीहरूका परम्परागत प्रविधि र सांस्कृतिक विशेषता तथा दिगो र समन्यायिक विकासलाई दृष्टिगत गरी उपयुक्त प्राविधिक र वित्तीय सहायता उपलब्ध गराइनेछ ।

भाग ५: सामाजिक सुरक्षा तथा स्वास्थ्य

धारा २४

सम्बन्धित आदिवासीहरूको रक्षावरण गर्नेगरी सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी योजनाहरूको विकास प्रगतिशील रूपमा गरिनेछ र निजहरूविरुद्ध कुनै पनि भेदभाव नगरी यस्ता योजना कार्यान्वयन गरिनेछ ।

धारा २५

१. सरकारहरूले सम्बन्धित आदिवासीहरूलाई पर्याप्त स्वास्थ्य-सेवा उपलब्ध भएको सुनिश्चित गर्ने वा निजहरूले शारीरिक तथा मानसिक स्वास्थ्यको उच्चतम उपलब्ध स्तर उपभोग गर्न सक्नेगरी निजहरूका आफ्नै जिम्मेवारी र नियन्त्रणअन्तर्गत यस्ता सेवा तय गरी उपलब्ध गराउन निजहरूलाई स्रोत उपलब्ध गराउनेछन् ।
२. स्वास्थ्य-सेवाहरू सम्भव भएसम्म समुदायमा आधारित हुनेछन् । सम्बन्धित आदिवासीहरूको सहयोगमा यस्ता सेवाको तर्जुमा गरी सञ्चालन गरिनेछ र यस्ता सेवाहरूले निजहरूका आर्थिक, भौगोलिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अवस्था तथा निजहरूको निरोधात्मक हेरचाह, उपचारात्मक अभ्यास र औषधिलाई ध्यान दिनेछन् ।

३. स्वास्थ्य-उपचार प्रणालीले स्थानीय समुदायका स्वास्थ्यकर्मीको तालिम र रोजगारलाई प्राथमिकता दिने र स्वास्थ्य-उपचार सेवाका अन्य तहसँग सबल सम्बन्ध कायम राख्दै प्राथमिक स्वास्थ्य-सेवामा जोड दिनेछ ।
४. यस्ता स्वास्थ्य-सेवाको व्यवस्था गर्दा मुलुकमा अँगालिएका अन्य सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक उपायसँग समन्वय गरिनेछ ।

भाग ६: शिक्षा तथा सञ्चार माध्यम

धारा २६

सम्बन्धित आदिवासीहरूका सदस्यहरूलाई कम्तीमा राष्ट्रिय समुदायका अन्य जनतासँग समान आधारमा सबै तहमा शिक्षा हासिल गर्ने अवसर उपलब्ध भएको कुरा सुनिश्चित गर्न उपायहरू अपनाइनेछन् ।

धारा २७

१. सम्बन्धित आदिवासीहरूका लागि शैक्षिक कार्यक्रम र सेवाहरू आदिवासीहरूका विशेष आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न निजहरूसँगको सहयोगमा विकास र कार्यान्वयन गरिनेछ । र, त्यस्ता कार्यक्रम र सेवाले निजहरूका इतिहास, ज्ञान र प्रविधि, मूल्य-प्रणाली (भ्यालु सिष्टम्स) र उत्तरोत्तर सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक आकाङ्क्षालाई समेट्नेछन् ।
२. सक्षम अधिकारीले यथोचित रूपमा आदिवासीहरूका निम्ति यस्ता कार्यक्रम सञ्चालन गर्न प्रगतिशील रूपमा जिम्मेवारी हस्तान्तरण गर्ने उद्देश्यले शैक्षिक कार्यक्रमहरूको तर्जुमा र कार्यान्वयनका सम्बन्धमा सम्बन्धित आदिवासीहरूका सदस्यहरूलाई तालिम दिइएको र त्यसमा निजहरूको सङ्लग्नता रहेको सुनिश्चित गर्नेछ ।
३. यसका अतिरिक्त, सरकारहरूले आफ्ना शैक्षिक संस्था तथा सुविधा स्थापित गर्ने आदिवासीहरूको अधिकारलाई मान्यता दिनेछन् । तर यस्ता संस्थाले उनीहरूसँग परामर्श गरी सक्षम अधिकारीबाट स्थापित न्यूनतम मापदण्ड पूरा गरेको हुनुपर्दछ । यस प्रयोजनका लागि उपयुक्त स्रोतहरू उपलब्ध गराइनेछ ।

धारा २८

१. सम्बन्धित आदिवासीहरूका बालबालिकालाई व्यावहारिक भएसम्म निजहरूका आफ्नै मातृभाषा वा निजहरूको समूहबाट सबभन्दा बढी बोलिने भाषामा पढ्न र लेख्न सिकाइनेछ । यो व्यावहारिक नभएमा, सक्षम अधिकारीहरूले यो उद्देश्य हासिल गर्ने उपायहरू अँगाल्ने अभिप्रायले उनीहरूसँग परामर्श गर्नेछन् ।
२. आदिवासीहरूलाई मुलुकको राष्ट्रिय भाषा वा मुलुकको कुनै एक औपचारिक भाषामा सहज ढङ्गले बोल्न अवसर प्राप्त भएको कुरा सुनिश्चित गर्न पर्याप्त उपाय अपनाइनेछन् ।
३. सम्बन्धित आदिवासीहरूका मातृभाषाको संरक्षण, विकास र अभ्यास तथा प्रवर्धन गर्ने उपायहरू अपनाइनेछन् ।

धारा २९

निजहरूको आफ्नै समुदायमा र राष्ट्रिय समुदायमा पूर्ण रूपले तथा समान आधारमा सहभागी हुन सम्बन्धित आदिवासीहरूका बालबालिकालाई सहयोग गर्ने सामान्य ज्ञान र सीप उपलब्ध गराउनु नै उनीहरूका लागि शिक्षाको लक्ष्य हुनेछ ।

धारा ३०

१. सरकारहरूले सम्बन्धित आदिवासीहरूका परम्परा र संस्कृतिअनुरूपका उपायद्वारा तथा खासगरी श्रम, आर्थिक अवसर, शिक्षा र स्वास्थ्यसम्बन्धी कुरा, सामाजिक कल्याणसम्बन्धी निजहरूका अधिकार तथा कर्तव्य र यस महासन्धिबाट निसृत निजहरूका अधिकारका सम्बन्धमा निजहरूलाई जानकारी गराउने उपायहरू अपनाउनेछन् ।
२. आवश्यक भएमा लिखित अनुवादको माध्यमबाट तथा आदिवासीहरूका भाषाहरूमा आमसञ्चारको प्रयोगमार्फत यो कार्य गरिनेछ ।

धारा ३१

राष्ट्रिय समुदायका सबै समूह र खासगरी सम्बन्धित आदिवासीहरूसँग निकटतम प्रत्यक्ष सम्पर्क भएका समूहहरूबीच यस्ता समूहले आदिवासीहरूका सम्बन्धमा राख्नसक्ने पूर्वाग्रह उन्मूलन गर्ने उद्देश्यले शैक्षिक उपायहरू अपनाइनेछ । इतिहासका पाठ्यपुस्तक र शैक्षिक सामग्रीले आदिवासीहरूका समाज तथा संस्कृतिको स्वच्छ, यथार्थपरक र जानकारीमूलक तस्बिर उपलब्ध गराएको सुनिश्चित गर्ने प्रयत्न गरिनेछ ।

भाग ७: सीमा वारपारको सम्पर्क र सहयोग

धारा ३२

आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आत्मिक र वातावरणीय क्षेत्रमा गरिने क्रियाकलापलगायतका क्षेत्रमा सीमा वरपरका आदिवासीहरूबीचको सम्पर्क र सहयोग सहज बनाउन सरकारहरूले अन्तर्राष्ट्रिय सम्झौतासमेतका उपयुक्त उपायहरू अपनाउनेछन् ।

भाग ८: प्रशासन

धारा ३३

१. यस महासन्धिमा समेटिएका कुराहरूका लागि जिम्मेवार सरकारी अधिकारीले सम्बन्धित आदिवासीहरूलाई प्रभाव पार्ने कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने विद्यमान निकाय वा अन्य उपयुक्त संयन्त्रले त्यस्ता निकाय र संयन्त्रलाई सुम्पिएका काम उपयुक्त किसिमले सम्पन्न गर्न आवश्यक साधन त्यस्ता निकाय र संयन्त्रमा रहेको कुरा सुनिश्चित गर्नेछ ।
२. यस्ता कार्यक्रममा देहायका कुरा समावेश हुनेछन्:
  - (क) सम्बन्धित आदिवासीहरूको सहयोगमा यस महासन्धिमा व्यवस्था भएका उपायका लागि योजना तर्जुमा, समन्वय, कार्यान्वयन र मूल्याङ्कन गर्ने,
  - (ख) सम्बन्धित आदिवासीहरूको सहयोगमा सक्षम निकायहरूले सक्षम कानुनी तथा अन्य उपाय प्रस्ताव गर्ने र अँगालिएका उपायको प्रयोगको सुपरिवेक्षण गर्ने ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका त्रिपक्षीय साभेदारहरूका लागि पुस्तिका

भाग ८: सामान्य प्रावधानहरू

धारा ३४

प्रत्येक मुलुकका विशिष्ट अवस्थालाई दृष्टिगत गर्दै यस महासन्धिलाई कार्यान्वयन गर्ने उपायहरूका प्रकृति र क्षेत्र लचिलो किसिमले निर्धारण गरिनेछ ।

धारा ३५

यस महासन्धिका व्यवस्थाको प्रयोगले अन्य महासन्धि तथा सिफारिस, अन्तर्राष्ट्रिय लिखत, सन्धि वा राष्ट्रिय कानून, निर्णय, परम्परा वा सम्भौताबमोजिम सम्बन्धित आदिवासीहरूका अधिकार तथा लाभउपर प्रतिकूल प्रभाव पार्नेछैन ।

भाग १०: अन्तिम प्रावधानहरू

धारा ३६

यस महासन्धिले आदिवासी तथा जनजातिसम्बन्धी महासन्धि, १९५७ लाई संशोधन गरेको छ ।

धारा ३७

यो महासन्धिको अनुमोदन गरिएको औपचारिक लिखत दर्ता गर्न अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालयका महानिर्देशकसमक्ष पठाइनेछ ।

धारा ३८

१. महानिर्देशकसमक्ष अनुमोदनको लिखत दर्ता गराएका अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका सदस्यहरूको हकमा मात्र यो महासन्धि बन्धनकारी हुनेछ ।
२. महानिर्देशकसमक्ष दुई सदस्यहरूको अनुमोदनको लिखत दर्ता भएको मितिले बाह्र महिनादेखि यो महासन्धि प्रारम्भ हुनेछ ।

३. त्यसपछि यो महासन्धिको अनुमोदनको लिखत दर्ता गराउने सदस्यको हकमा त्यसरी दर्ता गराएको मितिले बाह्र महिनापछि प्रारम्भ हुनेछ ।

धारा ३५

१. यो महासन्धिको अनुमोदन गरेको सदस्यले यो महासन्धि प्रारम्भ भएको मितिले सुरुको दश वर्ष समाप्त भएपछि अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालयका महानिर्देशकसमक्ष दर्ताका लागि सूचना प्रेषण गरी यो महासन्धि परित्याग गर्न सक्नेछ । त्यसरी गरिएको परित्याग सूचना दर्ता भएको मितिले एक वर्षसम्म लागू हुनेछैन ।
२. यो महासन्धि अनुमोदन गर्ने र यस धारामा व्यवस्था भएबमोजिमको परित्यागको अधिकार अधिल्लो उपधारामा उल्लिखित दश वर्षको अवधि समाप्त भएपछिको वर्षभित्र प्रयोग नगर्ने प्रत्येक सदस्यको हकमा यो महासन्धि दश वर्षको अर्को अवधिसम्म बन्धनकारी हुनेछ । त्यसपछि त्यस्तो सदस्यले यस धारामा उल्लिखित सर्तअन्तर्गत दश वर्षको प्रत्येक अवधि समाप्त भएपछि यो महासन्धि परित्याग गर्न सक्नेछ ।

धारा ८०

१. अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालयको महानिर्देशकले सङ्गठनका सदस्यहरूले सम्प्रेषण गरेका सबै अनुमोदन र परित्यागहरूको दर्ताको सूचना अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका सबै सदस्यलाई दिनेछ ।
२. महानिर्देशकले सङ्गठनका सदस्यहरूलाई निजसमक्ष पठाइएको दोस्रो अनुमोदनको दर्ताको जानकारी दिँदा सो मितिसम्म यो महासन्धि लागू हुने कुरामा सङ्गठनका सदस्यहरूको ध्यानाकर्षण गराउनेछ ।

धारा ८१

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालयका महानिर्देशकले यसअघिका धाराहरूको व्यवस्थाबमोजिम आफूसमक्ष दर्ता भएका अनुमोदन र परित्यागका सबै कार्यको सम्पूर्ण विवरण दर्ताका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घको बडापत्रको धारा १०२ अनुसार संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासचिवलाई दिनेछ ।

धारा ८२

आफूले आवश्यक ठानेका बखत अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालयको सञ्चालक निकायले यस महासन्धिको कार्यान्वयनसम्बन्धी प्रतिवेदन महासम्मेलनमा प्रस्तुत गर्ने र यस महासन्धिका आंशिक वा पूर्ण संशोधनको प्रश्न सम्मेलनको कार्यसूचीमा राख्न वाञ्छनीय भए वा नभएको यकिन गर्नेछ ।

धारा ८३

१. सम्मेलनले यो महासन्धिलाई पूर्ण वा आंशिक रूपमा संशोधन गरी नयाँ महासन्धि स्वीकार गरेमा, नयाँ महासन्धिले अन्यथा व्यवस्था गरेकोमा बाहेक,
  - (क) कुनै सदस्यबाट संशोधन गर्ने नयाँ महासन्धि अनुमोदन भएमा संशोधन गर्ने नयाँ महासन्धि प्रारम्भ हुँदाका बखत उपर्युक्त धारा ३९ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि यो महासन्धि तुरुन्तै विधिवत् परित्याग गरिएको मानिनेछ ।
  - (ख) संशोधन गर्ने नयाँ महासन्धि प्रारम्भ भएको मितिदेखि यो महासन्धि सदस्यहरूबाट अनुमोदन हुनका लागि खुला रहनेछैन ।
२. यो महासन्धि अनुमोदन गरेका, तर संशोधन गर्ने महासन्धि अनुमोदन नगरेका सदस्यहरूको हकमा कुनै पनि अवस्थामा यो महासन्धि वर्तमान स्वरूप र अन्तर्वस्तुमै लागू रहनेछ ।

धारा ८४

प्रस्तुत महासन्धिका अङ्ग्रेजी र फ्रान्सेली भाषाका प्रतिहरू समान रूपमा आधिकारिक छन् ।

थप जानकारीका लागि सम्पर्क:

आई. एल. ओ. महासन्धी नं. १६९ प्रवर्द्धन
सम्बन्धी कार्यक्रम (PRO 169)

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालय

4, route de Morrilons
CH-1211, Geneva, Switzerland
फोन नं. : +४१ (०) २२ ७९९ ७६ ४५
फ्याक्स : +४१ (०) २२ ७९९ ६३ ४४
ईमेल : pro169@ilo.org
www.ilo.org/indigenous

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम
मापदण्ड विभाग

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालय

4, route de Morrilons
CH-1211, Geneva, Switzerland
फोन नं. : +४१ (०) २२ ७९९ ७६ ५५
फ्याक्स : +४१ (०) २२ ७९९ ६७ ७१
ईमेल : normes@ilo.org
www.ilo.org/normes

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालय - काठमाण्डौ

पो. ब. नं. ८९७१, नयाँबाटो, धोबिघाट
ललितपुर, नेपाल
फोन नं. : +९७७ (१) ५५५५ ७७७
फ्याक्स : +९७७ (१) ५५५० ७१४
ईमेल : kathmandu@ilo.org
www.ilo.org/kathmandu